

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΧΙΟΥΡΕΑ
(Α.Μ.: 1012201903053)

Θέμα: «Ελευθέριος Βενιζέλος (1864–1936): Ο δρόμος προς την ενηλικίωση»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3
Α΄ Κεφάλαιο	
Η καταγωγή	9
1.1. Η καταγωγή του Κυριάκου Βενιζέλου.....	9
1.2. Η καταγωγή της Στυλιανής Πλουμιδάκη	13
1.3. Ο μύθος περί της εβραϊκής καταγωγής	14
Β΄ Κεφάλαιο	
Η γέννηση και τα πρώτα παιδικά – μαθητικά χρόνια	16
2.1. Οι μύθοι για τη γέννηση του Ελευθέριου Βενιζέλου	16
2.2. Τα μαθητικά χρόνια	18
2.2.1. Τα μαθητικά χρόνια στη Σύρο	18
2.2.2. Τα μαθητικά χρόνια στα Χανιά	20
2.2.3. Τα μαθητικά χρόνια στο Λύκειο Αντωνιάδου	22
2.2.4. Τα μαθητικά χρόνια στο Γυμνάσιο Ερμούπολης	31
Γ΄ Κεφάλαιο	
Οι σπουδές και ο δρόμος προς την ενηλικίωση.....	36
3.1. Η ζωή στην Κρήτη πριν από τις σπουδές	36
3.2. Οι σπουδές και τα δύσκολα χρόνια.....	39
3.3. Η απαρχή της σταδιοδρομίας	46
3.3.1. Ο Ελευθέριος δικηγόρος	46
3.3.2. Ο Ελευθέριος δημοσιογράφος	51
Επίλογος	54
Πηγές και Βιβλιογραφία	57
Παράρτημα	60
Περίληψη	64

Πρόλογος

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξε κυρίαρχη φιγούρα του ελληνικού πολιτικού γίνεσθαι καθώς συμμετείχε στα σημαντικότερα γεγονότα του πρώτου τετάρτου του 20^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επομένως παρουσιάζει η πορεία του μέχρι την ενηλικίωση και το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε, καθότι αποτέλεσε τη βάση για το είδος του πολιτικού άνδρα και σημαντικού ηγέτη που εντέλει υπήρξε. Από τη γέννηση του στις Μουρνιές, την εξορία σε τρυφερή ηλικία στη Σύρο μέχρι τις σπουδές του σε διάφορα σχολεία και ύστερα τη νομική σχολή Αθηνών, επιχειρείται να δοθεί ένα πλαίσιο όλων εκείνων των επιρροών που συνετέλεσαν στην ανάδειξη του κορυφαίου, για πολλούς, πολιτικού της Ελλάδας μετά την Επανάσταση του 1821.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου, Θανάση Χρήστου, για την σαφή μα διακριτική του καθοδήγηση. Επιπλέον τον ευγνωμονώ, καθώς μέσω των διαλέξεών του κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, με ενέπνευσε με τέτοιο τρόπο ώστε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα. Επιπλέον είμαι ευγνώμων για την ταχύτατη ανταπόκριση της Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος αναφορικά με τη βιβλιογραφία που απαιτήθηκε. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου και την οικογένειά μου οι οποίοι με στήριζαν και με στηρίζουν αδιάκοπα καθ' όλη την διαδικασία των σπουδών μου. Χωρίς όλους αυτούς, δε θα έγραφα τώρα αυτό το σημείωμα.

Χιουρέα Μαρία

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία στοχεύει να σκιαγραφήσει τα παιδικά χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, την εκπαιδευτική του πορεία μα και να αναδείξει τα στοιχεία και πρόσωπα του κοινωνικού του περίγυρου τα οποία τον στιγματίσαν, τον διαμόρφωσαν με αποτέλεσμα να του ανοιχθεί ο δρόμος ώστε να αποτελέσει έναν από τους κορυφαίους, ίσως, πολιτικούς της Ελλάδας. Θα αποτυπωθεί, δηλαδή, η πορεία της ζωής του από την γέννησή του μέχρι και την αρχή της δικηγορικής και δημοσιογραφικής καριέρας του με την παράλληλη αναφορά σε γεγονότα κι ανθρώπους που βρίσκονταν πλάι του στην δύσκολη αυτή πορεία του. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη σχέση του Ελευθέριου με τον πατέρα του, τον Κυριάκο, υπό το πρίσμα κυρίως των επιστολών που αντάλλαξαν κατά την διάρκεια της μαθητείας του και των σπουδών του. Ευστόχως θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς μελετώντας αποσπάσματα της αλληλογραφίας τους πως η σχέση αυτή ανάμεσα σε αυτούς τους δύο άνδρες ήταν μια σχέση απaráμιλλης αγάπης παρά τις όποιες αντιπαλότητες προέκυπταν.

Επιπρόσθετα, θα αναφερθούν αναλυτικά η πορεία των μαθητικών του χρόνων και τα διαφορετικά σχολεία που παρακολούθησε κατά τη διάρκεια της μαθητιώσας ζωής του . Κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης που παρακολούθησε θα παρουσιαστεί εκτενώς καθώς και στοιχεία της καθημερινότητάς του την εποχή εκείνη. Επιπλέον θα παρουσιαστεί η δύσκολη περίοδος που πέρασε το καλοκαίρι του στα Χανιά πριν συμφωνήσει ο πατέρας του να τον στείλει για σπουδές. Στη συνέχεια θα σχολιαστούν οι σπουδές του στη Νομική Αθηνών και πώς κατάφερε, αν και μοιράζοντας τον χρόνο του σε Αθήνα και Χανιά, να αποκτήσει το πολυπόθητο πτυχίο της Νομικής, χωρίς ωστόσο να μπορεί να μοιραστεί το νέο αυτό με τον πατέρα του που έχει ήδη αποβιώσει.

Με το τέλος των σπουδών του και τον θάνατο του πατέρα του, ξεκινά ένα νέο κεφάλαιο στη ζωή του φιλόδοξου Ελευθέριου. Γνωρίζει την πρώτη του σύζυγο, τη Μαρία, ανοίγει το δικηγορικό του γραφείο και ξεκινά τα πρώτα του δημοσιογραφικά βήματα. Έτσι καταλήγει η εργασία, παρουσιάζοντας έναν Ελευθέριο φιλόδοξο, οξυδερκή και με πολλές γνώσεις, έτοιμο να απλώσει τα φτερά του για να ακολουθήσει το όνειρο που πάντα επιθυμούσε. Ανοίγεται ο δρόμος της συμμετοχής του στην πολιτική κι ο Ελευθέριος θέτει υποψηφιότητα στην Κρήτη.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας θα γίνει μια προσπάθεια διαλεύκανσης του θέματος της καταγωγής των γονέων του Ελευθέριου και κυρίως του πατέρα του, καθώς η επιστημονική κοινότητα δείχνει να μην έχει καταλήξει επακριβώς.

Συγκεκριμένα, έχουν γραφτεί διάφορα στη σχετική βιβλιογραφία για την καταγωγή του Κυριάκου Βενιζέλου. Ωστόσο, οι περισσότεροι τείνουν να συμφωνούν στην άποψη πως η οικογένεια Βενιζέλου κατάγεται από τον Μυστρά, από την οικογένεια των Κρεββατάδων. Συγκεκριμένα, όταν ξέσπασαν το Ορλωφικά, αναγκάστηκε ο Μπενιζέλος Κρεββατάς, φερόμενος ως ο πατέρας του Κυριάκου Βενιζέλου να κατευθυνθεί προς τα Κύθηρα και μετέπειτα στα Χανιά της Κρήτης¹. Ο Κυριάκος πιστεύεται ότι συμμετείχε ενεργά στον Αγώνα για την Ανεξαρτησία της Ελλάδας, γεγονός που υποστηρίζεται κι από τον ίδιο τον Βενιζέλο². Υπάρχουν όμως ανακρίβειες στο παραπάνω φερόμενο ως γεγονός καθώς αν γίνει αποδεκτή η θεωρία αυτή, τότε άμεσα συμπεραίνουμε πως ο Κυριάκος συμμετείχε στην ηλικία των δέκα, πράγμα παράλογο³. Ο τελευταίος ισχυρισμός, ότι δηλαδή ο πατέρας του Ελευθέριου υπήρξε μέτοχος στον Αγώνα, υπήρξε πολλές φορές όπλο στην φαρέτρα των αντιβενιζελικών εφημερίδων εναντίον του Ελευθέριου⁴.

Αναφορικά με την καταγωγή της Στυλιανής, πάλι υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των μελετητών. Μία θεωρία είναι πως είναι απόγονος της οικογένειας των Χάληδων -με ρίζες από την Κωνσταντινούπολη - και συγκεκριμένα κόρη του Ιωάννη Πλουμιδάκη που ήταν ανιψιός του Δημητρίου Χάλη. Ο πατέρας της ονομαζόταν αρχικά Χάλης, μα στην πορεία μετονομάστηκε σε Πλουμιδάκης λόγω των πλουμιστών ρούχων που φορούσε⁵. Η άποψη αυτή όμως βρίσκει αντίθετους κάποιους άλλους ερευνητές. Ειδικότερα υποστηρίζουν πως η συγγένεια αυτή μεταξύ των Χάληδων και Πλουμιδάκηδων ήταν περισσότερο μακρινή παρά κοντινή⁶.

Επίσης, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας περιλαμβάνεται κι ένας μύθος που επικράτησε για την καταγωγή του Ελευθέριου. Συγκεκριμένα, πολλές φορές ο Ελευθέριος κατηγορήθηκε ότι έχει εβραϊκή καταγωγή, μύθος τον οποίο πολλές φορές οι πολιτικοί του αντίπαλοι χρησιμοποίησαν για δικό τους όφελος. Σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, αυτή η πληροφορία δόθηκε από κάποιον έμπορο στο συντάκτη μιας

¹S. B. Chester of Wethersfield and Blaby, *Life of Venizelos*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1921, σ. 4, Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, τ. 1, σ. 25, Ν. Τωμαδάκης, *Ο Βενιζέλος έφηβος*, Αθήνα 1964, σ. 21–22

²Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106-107

³Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106-107

⁴Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 42–43 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106

⁵Χ. Προυκάκης, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος Οι Οικογενειακές του Ρίζες Η Ζωή του στην Κρήτη (1864–1910)*, Αθήνα 2002, σ. 33

⁶Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 109 και Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 29-30

εφημερίδας. Συγκεκριμένα αναφέρθηκε πως ο πατέρας του ήταν Εβραίος και σε ένα ταξίδι του πήρε το όνομα Βενιζέλο, από έναν νεκρό ναύτη⁷.

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας στόχο έχει να παρουσιάσει τα παιδικά και τα μαθητικά χρόνια του Ελευθέριου. Ο Ελευθέριος γεννήθηκε μάλλον στις αρχές του Αυγούστου του 1864 από τον γιατρό Vaume στις Μουρνιές⁸. Παρουσιάζονται διάφορες ανέκδοτες ιστορίες, σχετικές με την γέννησή του μα και για το πώς του δόθηκε το όνομα Ελευθέριος. Ενδεικτικά ένας τέτοιος μύθος είναι πως κατά την γέννησή του, προκειμένου να μην πεθάνει, η μαία τον άφησε έξω από την πόρτα του σπιτιού κι ο πατέρας του τον αγόρασε σαν να ήταν ξένο παιδί⁹. Ανάλογα ιδιαίτερη έμφαση δίνεται και στην ονοματοδοσία του Ελευθέριου. Η επικρατέστερη θεωρία είναι πως του δόθηκε το όνομα αυτό, από τον ιερομόναχο Ιερόθεο που πίστευε πως δίνοντάς του το όνομα Ελευθέριος, κάποια μέρα θα ελευθέρωνε την Κρήτη¹⁰.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού περιγράφονται τα μαθητικά χρόνια του Ελευθέριου. Αρχικά, παρακολουθεί τις πρώτες τάξεις του σχολείου στη Σύρο, μακριά από τον γενέθλιο τόπου του λόγω της εξορίας του πατέρα του. Εκεί, όπως θα πει ο ίδιος μελλοντικά *«έφαγον τον άρτον της εξορίας»* και *«συνεπλήρωσα τον κύκλο της εγκυκλίου εκπαιδεύσεως»*¹¹. Το 1872, η οικογένεια Βενιζέλου επιστρέφει στην Κρήτη, όπου εκεί ο Ελευθέριος θα συνεχίσει το δημοτικό. Εκεί ολοκληρώνει την στοιχειώδη εκπαίδευση κι αρχίζει να ξεχωρίζει λόγω του υψηλού μορφωτικού του επιπέδου¹². Στα Χανιά συγχρωτίζεται με παιδιά της ηλικίας του και ξεχωρίζει για τις ηγετικές του τάσεις. Σταδιακά όμως ωριμάζει κι ο πατέρας αντιλαμβάνεται πως ο γιος του, που τον προορίζει για διάδοχο στο οικογενειακό κατάστημα, αρχίζει να χαράζει τη δική του πορεία κι έχει άλλα όνειρα¹³.

Με τη λήξη του κύκλου σπουδών της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ο Κυριάκος επιθυμώντας να παρέχει στον Ελευθέριο την καλύτερη δυνατή μόρφωση, τον εγγράφει στην ιδιωτική εμπορική σχολή *Λύκειο Αντωνιάδου*. Εκεί ο Ελευθέριος παραμένει οικότροφος για δύο χρόνια, παρακολουθώντας ένα απαιτητικό πρόγραμμα σπουδών¹⁴.

⁷Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 33–34 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 107

⁸Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 33, Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 21 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 119

⁹S. B. Chester, *ό. π.*, σ. 3

¹⁰Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 96, Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 58–59, και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 40

¹¹Α. Δρακάκης, *Τ' άγνωστα χρόνια Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Σύρο*, Αθήνα 1985, σ. 34-42

¹²Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 12, Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 42, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 126 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 46

¹³Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 34

¹⁴Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 111-126

Και εκεί ο Ελευθέριος αποδεικνύεται αντάξιος των προσδοκιών του απαιτητικού πατέρα και διακρίνεται ως ο καλύτερος μαθητής της σχολής¹⁵.

Κατά τη διάρκεια του υποκεφαλαίου αυτού παρουσιάζονται κι αποσπάσματα της αλληλογραφίας μεταξύ του Κυριάκου και του Ελευθέριου οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκειμένου να κατανοήσουμε την σχέση μεταξύ πατέρα – γιου, η οποία σίγουρα επηρέασε μετέπειτα τον Ελευθέριο. Αυτό που επισημαίνεται είναι πως ο Ελευθέριος σιγά σιγά αποκτά δική του άποψη, κάτι που δεν ευχαριστούσε πάντα τον αυταρχικό Κυριάκο, ώστε αποκορύφωμα της σύγκρουσης αυτής είναι ένας τσακωμός τους, που αποτέλεσε αφορμή για τον Ελευθέριο και τον Κυριάκο να εκφράσουν τα παράπονά τους ο ένας στον άλλο μέσω επιστολών¹⁶.

Μετά το Λύκειο Αντωνιάδου, ο Ελευθέριος εγγράφεται στο Γυμνάσιο Ερμούπολης το 1879, όπου εκεί ολοκληρώνει ουσιαστικά τη σχολική εκπαίδευση. Μένει οικότροφος στη Σύρο, στο σπίτι του Ψιλάκη, επικεντρώνεται στα μαθήματά του και για άλλη μια φορά ξεπερνά τον πήχη των προσδοκιών του πατέρα ενώ δικαίως συγκαταλέγεται στους άριστους¹⁷. Παραδόξως, ωστόσο, παρατίθενται και κάποιες πιθανές εξηγήσεις για την *Κοσμία* διαγωγή που έλαβε στο απολυτήριο, χωρίς να υπάρχει σαφής λόγος¹⁸.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζει τις σπουδές του Ελευθέριου και τον δρόμο προς την ενηλικίωση. Παρουσιάζεται ειδικότερα η καθημερινότητά του στην Κρήτη πριν τις σπουδές, έπειτα η ακαδημαϊκή πορεία του κι οι δυσκολίες που αντιμετώπισε και τέλος η ανάπαυλα στην Κρήτη μετά την αποφοίτηση, η γνωριμία με τη Μαρία Κατελούζου κι η σχεδόν παράλληλη έναρξη της δικηγορικής και δημοσιογραφικής του καριέρας, στοιχεία τα οποία του προετοίμασαν τον δρόμο για την μετέπειτα πολιτική καριέρα¹⁹.

Αρχικά, αποτυπώνεται η ζωή του Ελευθέριου στην Κρήτη πριν τις νομικές σπουδές απασχολούμενος στο μαγαζί του πατέρα του, κάτι το οποίο δεν τον ευχαριστεί. Νιώθει ίσως μελαγχολία και θλίψη που ο πατέρας του δεν πείθεται να του επιτρέψει να συνεχίσει ακαδημαϊκές σπουδές στη σχολή Νομικής στην Αθήνα²⁰. Παρά τις αρχικές προσπάθειες της Στυλιανής και του Ψιλάκη να πείσουν τον Κυριάκο πως πρέπει να

¹⁵ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 162

¹⁶ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 163, Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 53-56 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 139-140

¹⁷ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 53, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 145, Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 75 και Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 91

¹⁸ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 50-51 και Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 89

¹⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 173-208

²⁰ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 58

επιτρέψει στον Ελευθέριο να ακολουθήσει το μονοπάτι της φοιτητικής ζωής, ο Κυριάκος πείθεται μόνο από τον πρόξενο Ζυγομαλά που χαρακτήρισε τη στάση του Κυριάκου στο θέμα των σπουδών του Ελευθέριου αντιπατριωτική²¹.

Έτσι λοιπόν, με μια μικρή καθυστέρηση ξεκινά το ταξίδι των σπουδών για τον Ελευθέριο. Αρχικά συγκατοικεί με τους συμπατριώτες του και καταφέρνει σύντομα να καλύψει τον χαμένο χρόνο. Ωστόσο χρειάζεται να μοιράσει τον χρόνο των σπουδών του μεταξύ Αθήνας και Κρήτης ώστε να βοηθήσει τον ηλικιωμένο πατέρα του στο οικογενειακό κατάστημα²². Τον επόμενο χρόνο ο Ελευθέριος καταφέρνει να παρακολουθήσει δια ζώσης τα μαθήματα, μετακομίζει μόνος του κι επιδίδεται στη μελέτη²³. Ήδη την περίοδο αυτή αγνοφαινεται ο ώριμος πολιτικός του λόγος, πράγμα που αποδεικνύεται σε μια επιστολή του με θέμα τον θάνατο του Κουμουνδούρου²⁴.

Ωστόσο σύντομα, το καλοκαίρι του 1883 ο Ελευθέριος αναγκάζεται να επιστρέψει στα Χανιά για να αναλάβει προστάτης της οικογένειας εξαιτίας του θανάτου του πατέρα του. Αναλαμβάνει την επιχείρηση και ταυτόχρονα μελετά για τη σχολή. Μέσα σε δύο χρόνια καταφέρνει να επιστρέψει στην Αθήνα για τις σπουδές του και να αφήσει την οικογένεια οικονομικά εύρωστη²⁵. Στην Αθήνα αρχίζει να ασχολείται με τα πολιτικά τεκταινόμενα κι αφορμή αυτού αποτέλεσε ο λόγος του Chamberlain περί της επιθυμίας της Κρήτης να απελευθερωθεί, μα να μην ενωθεί με την Ελλάδα. Ο Ελευθέριος, τότε, με μια ομάδα Κρητών φοιτητών δημοσιεύουν στην εφημερίδα την διαμαρτυρία τους για τον λόγο αυτό και συναντούν τον Άγγλο πολιτικό²⁶. Ο Ελευθέριος εντυπωσίασε τον Chamberlain αλλά και τον κόσμο που διάβασε τον διάλογό τους.

Το 1887 ο Ελευθέριος δίνει τελικές εξετάσεις και καταφέρνει να επιτύχει με μνημειώδη άνεση. Ο καθηγητής Πέτρος Παπαρηγόπουλος είπε: «*Εκ Κρήτης ανατέλλει σήμερον επιστημονικός αστήρ πρώτου μεγέθους*»²⁷.

Κατόπιν των εξετάσεων, ο Ελευθέριος καταλήγει στα Χανιά στις 10 Μαρτίου 1887 -σχετικά αργοπορημένα- λόγω του τυφοειδούς πυρετού που είχε κολλήσει και επιτυχώς ξεπέρασε. Έχοντας την πλήρη αναγνώριση όλων των συντοπιτών του για όσα έχει επιτύχει, αποφασίζει να κάνει ένα διάλειμμα μέχρι να ξεκινήσει την δικηγορική

²¹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 51–53, 58–59

²² Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 156–157

²³ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 40 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 155

²⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 157–160 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 41

²⁵ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 163

²⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 165–166

²⁷ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 91

σταδιοδρομία. Το διάστημα του 1887–1888 ο Ελευθέριος διασκέδασε, ξεκουράστηκε και γνώρισε την πρώτη του σύζυγο, τη Μαρία Κατελούζου²⁸.

Το 1889 τον βρίσκει αρραβωνιασμένο με τη Μαρία και να έχει ανοίξει το δικό του δικηγορικό γραφείο το οποίο απολαμβάνει μεγάλης επιτυχίας, με τη βοήθεια ασφαλώς του γαμπρού του, Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, αν και ο Ελευθέριος είναι νέος στη δουλειά. Κατά τη διάρκεια της δικηγορικής του σταδιοδρομίας ανέλαβε πολλές υποθέσεις οι οποίες σκανδάλισαν την τοπική κοινωνία αλλά και χρησιμοποιήθηκαν εναντίον του στη μετέπειτα πολιτική καριέρα του²⁹.

Δύο μήνες μετά τον αρραβώνα του με τη Μαρία, ο Ελευθέριος ανοίγει κι άλλο μονοπάτι, το οποίο κι αυτό σε συνδυασμό με την Νομική, θα λειτουργήσει συμπληρωματικά στην επαγγελματική καριέρα που μετέπειτα ακολούθησε. Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, λόγω της εκλογής του ως εφέτης, παραχωρεί στον Ελευθέριο και την έκδοση της φιλελεύθερης εφημερίδας *Λευκά Όρη*. Ο Ελευθέριος, υπογράφοντας ως «*Λευκορείτης*», μαζί με τους στενούς του φίλους ξεκινούν να αρθρογραφούν μέχρι το τέλος του Ιουνίου του 1889. Τότε, ήρθε η στιγμή για τον Ελευθέριο να συμμετέχει κι επίσημα στην τοπική πολιτική σκηνή, θέτοντας υποψηφιότητα στις γενικές εκλογές του Απριλίου στην Κρήτη, αντιπροσωπεύοντας επίσημα όλες τις φιλελεύθερες απόψεις τις οποίες αρθρογραφούσε³⁰.

²⁸ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 96-108

²⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 173-191

³⁰ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 194-207

Α' Κεφάλαιο

Η καταγωγή

1.1. Η καταγωγή του Κυριάκου Βενιζέλου

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν αναμφισβήτητα τέκνο των γονέων του. Παρότι υπήρξε μοναδικός ηγέτης και πολιτικός, εντελώς ξεχωριστός συγκριτικά με όσα είχε συνηθίσει η πολιτική σκηνή -τόσο η στενή Κρητική όσο και η πλατιά παγκόσμια³¹, επηρεάστηκε ευθέως από το στενό οικογενειακό του περιβάλλον αλλά και την τοπική κοινωνία των Κρητικών. Παρουσιάζει επομένως ιδιαίτερο ενδιαφέρον να προσεγγίσει κανείς τις πρώιμες προσλαμβάνουσες του Βενιζέλου, την καταγωγή του -στο μέτρο που είναι αυτό δυνατό- αλλά και τη θολή πορεία των προγόνων του όπως αυτή διαμορφώθηκε στη χαραυγή του 19^{ου} αιώνα ώστε να κατανοήσει τη μετέπειτα πορεία και αποφάσεις του στην ενήλικη ζωή του.

Στη σχετική βιβλιογραφία σχετικά με την προέλευση των προγόνων και τον τόπο καταγωγής του Ελευθέριου Βενιζέλου υπάρχει έντονη διχογνωμία. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι ερευνητές στρέφονται ο ένας εναντίον του άλλου για τις πολλαπλές ανακρίβειες: *«Πλείστα όσα ανακρίβειαι γραφείσαι κατά το παρελθόν υπό βιογράφων και απομνημονευματογράφων του Βενιζέλου, διαδόσεις, μύθοι και άλλαι ασύστατοι πληροφορίαί κινδυνεύουν να περάσουν εις την σφαίραν της Ιστορίας, πράγμα απαράδεκτον (...) ασύσταται πληροφορίαί περί καταγωγής»*³².

Μια έρευνα του S. B. Chester σχετικά με την καταγωγή του πατέρα του Βενιζέλου αναφέρει πως *«οι πρόγονοι του είχαν το επίθετο Κρεββατάδες και ζούσαν στον Μυστρά. Κατά τη διάρκεια της εισβολής των Αλβανών στην Πελοπόννησο, το 1770, ένα μέλος της οικογένειας των Κρεββατάδων, ο Βενιζέλος Κρεββατάς, ο νεότερος από τους αδελφούς, κατάφερε να δραπετεύσει στην Κρήτη, όπου εγκαταστάθηκε. Οι γιοι του απέρριψαν το πατρώνυμό τους και αυτοαποκαλούνταν Βενιζέλοι. Ο παππούς και ο πατέρας του πολιτικού ήταν γνωστοί με αυτό το όνομα»*³³.

Σύμφωνα, επίσης, με την έρευνα του Παπαδάκη, πρώτοι καταγεγραμμένοι πρόγονοί του, όπως υποστηρίζει ο πατέρας του Κυριάκος Βενιζέλος σε αφηγήσεις προς τον Ελευθέριο, δεν είναι άλλοι από την οικογένεια των Κρεββατάδων του Μυστρά³⁴.

³¹ Θ. Βερέμης, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Μεγάλοι Έλληνες*, Αθήνα 2009, τ. 8, σ. 13

³² Ν. Τομαδάκης, *Ο Βενιζέλος έφηβος*, Αθήνα 1964, σ. 7

³³ S. B. Chester of Wethersfield and Blaby, *Life of Venizelos*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1921, σ. 4

³⁴ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, τ. 1, σ. 25

Καταγράφεται έντονη διαφωνία για το ακριβές γενεαλογικό δέντρο αυτής της εκδοχής στη σχετική βιβλιογραφία, ωστόσο η πιθανότερη πορεία τους έχει ως αφετηρία τη Λακωνία όπου οι Κρεββατάδες πρωτοστατούν στα Ορλωφικά το 1770 αλλά και αρκετά χρόνια αργότερα στην Επανάσταση του 1821. Παππούς του Ελευθέριου, εμφανίζεται ο Χατζή Πέτρος Μπενιζέλος, έμπορος που διαφεύγει λόγω της τουρκαλβανικής εισβολής αρχικά στα Κύθηρα και κατόπιν στα Χανιά. Εκεί εγκαθίσταται με την εναπομένουσα οικογένειά του, συνεχίζοντας τις εμπορικές του επιχειρήσεις, και στις Μουρνιές Χανίων γεννιέται ο μικρότερος εκ των πέντε γιων του – ο Κυριάκος³⁵. Ο Χατζή Πέτρος είχε πέντε γιους, εκ των οποίων οι τρεις έχασαν τη ζωή τους στον Αγώνα του 1821, και δύο κόρες³⁶.

Ωστόσο, σύμφωνα με την Μακράκη, η παραπάνω εκδοχή περιέχει σοβαρές ανακρίβειες, καθώς «τα αρχαιακά στοιχεία τα οποία υπάρχουν κάνουν φανερό πως η παλιά οικογένεια των Κρεββατάδων του Μυστρά δεν συνδέεται με την οικογένεια των Μπενιζέλων της Κρήτης. Αυτό που δεν αποκλείεται, και ίσως είναι το πιο πιθανό, είναι πως ο Χατζή Πέτρος Μπενιζέλος, ένας έμπορος από τα Κύθηρα, είναι ο παππούς του Ελευθέριου Βενιζέλου»³⁷. Η Μακράκη με τη σειρά της στηρίζει το παραπάνω στην εις βάθος έρευνα του Τωμαδάκη, ο οποίος επισημαίνει το εξής παράδοξο: η πρωταρχική πηγή που εμφανίζεται για την καταγωγή του Ελευθέριου είναι επιστολή του ιδίου προς θαυμαστή και οπαδό του, Κωνσταντίνο Διγενάκη³⁸. Εκεί, ο Ελευθέριος πρωτοαναφέρει την φερόμενη ως αληθινή καταγωγή από την οικογένεια των Κρεββατάδων.

Ο Τωμαδάκης μελετώντας ενδελεχώς το γενεαλογικό δέντρο των Κρεββατάδων στα πολυπληθή αρχεία της εποχής που υπάρχουν, δεν συναντάει σε κανένα σημείο το όνομα Μπενιζέλος, επισήμανση που έχει διατυπώσει ήδη προγενέστερα ο γυμνασιάρχης Δούκας, ο οποίος μάλιστα σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο, ζητάει να του επιβεβαιώσει σχετικώς. Ασφαλώς, ο Ελευθέριος δεν απαντάει ποτέ στην επιστολή, ενδεχομένως και τεχνηέντως διότι δε θα μπορούσε το επιβεβαιώσει με τα ανάλογα συμβόλαια. Συμπερασματικά, δε μπορεί να ισχυριστεί εύκολα κανείς, ότι ο Ελευθέριος έχει κατασκευάσει την καταγωγή από την πλευρά του

³⁵ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 21–22 και Θ. Βερέμης, *ό. π.*, σ. 28

³⁶ Χ. Προυκάκης, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος Οι Οικογενειακές του Ρίζες Η Ζωή του στην Κρήτη (1864-1910)*, Αθήνα 2002, σ. 24 και Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 2001, σ. 102

³⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 101-102

³⁸ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 21–22

πατέρα του. Ενδεχομένως να μετέφερε και ο ίδιος λανθασμένες πληροφορίες ή διαδρομές που κακώς εννόησε.

Αν μπορούμε να κατατάξουμε τις μορφές που επηρέασαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο σε κατιούσα σειρά, σαφή θέση στην κορυφή καταλαμβάνει ο Κυριάκος Μπενιζέλος, πατέρας του μετέπειτα κορυφαίου πολιτικού και πρωθυπουργού της χώρας.

Ο Κυριάκος σύντομα αλλάζει το επίθετό του από Μπενιζέλος σε Βενιζέλος. Σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, αυτό συνέβη πιθανότατα μετά από την υπόδειξη του δασκάλου του, του Ιγνατίου³⁹. Ασχολείται με το εμπόριο, ενώ δείχνει να αποτελεί άξιο συνεχιστή των σπουδαίων προγόνων του. Μιλάει και γράφει άριστα ελληνικά, τα οποία και μεταλαμπαδεύει αργότερα στον Ελευθέριο, κατανοεί ιταλικά ενώ παρακολουθεί τον τύπο της εποχής⁴⁰. Στη νεαρή του ηλικία δεν περνάει απαρατήρητος καθώς τον διακατείχε ευφυΐα, φιλοδοξία και κουράγιο⁴¹.

Φυσικά ο Κυριάκος, όντας ήδη μολυσμένος από την ένδοξη συμμετοχή των προγόνων του -αν ασφαλώς στηριχθούμε σε μία εκ των εκδοχών περί λαμπρής καταγωγής- στις σημαντικές επαναστάσεις του ελληνικού Έθνους, ήδη από πολύ μικρός εκδιώκεται από την Κρήτη. Γλιτώνοντας από τις σφαγές στα Χανιά στο διάστημα 1821-1824, καταφεύγει ίσως τότε αρχικά στη Μονεμβασιά⁴². Εκεί, το 1830, ο δεκαετράχρονος Κυριάκος εκτελεί χρέη δασκάλου στο ελληνικό σχολείο⁴³. Δυστυχώς, όμως δεν υπάρχουν αρκετές σωζόμενες πληροφορίες για τη ζωή του Κυριάκου στο διάστημα 1829-1834⁴⁴. Ο Κυριάκος θα δοκιμάσει πολλές φορές την πικρή γεύση της εξορίας. Θα ακολουθήσουν αρκετές επαναλήψεις του ίδιου μοτίβου, δηλαδή να διώκεται από την οθωμανικής κυριαρχίας Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα και να επιστρέφει και πάλι.

Πρέπει να αναφερθεί πως ο Κυριάκος Βενιζέλος -κατά προφορικές πηγές- συμμετείχε ενεργά στο αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται πως πολέμησε στην πολιορκία της Μονεμβασιάς του 1821, στο πλευρό του οπλαρχηγού Ιάκωβου Κουμή. Επιπλέον, πολλοί μελετητές του Ελευθέρου, σύμφωνα με την Μακράκη, υποστηρίζουν πως ο Κυριάκος συμμετείχε και στη μάχη

³⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 40

⁴⁰ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 27

⁴¹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 103

⁴² Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 104

⁴³ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 104

⁴⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 107

των Μύλων της Αργολίδας με αρχηγό τον Δημήτριο Υψηλάντη. Ωστόσο, οι θεωρίες αυτές είναι μάλλον άτοπες, καθώς αν γίνουν αποδεκτές, πρέπει να αποδεχτούμε και κάτι «παράλογο», όπως επισημαίνει η Μακράκη. Ότι δηλαδή, ο Κυριάκος Βενιζέλος πήρε μέρος στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων σε ηλικία δέκα χρονών και μάλιστα ανταπεξήλθε⁴⁵.

Τέλος, αντίστοιχη θέση λαμβάνει και ο Τωμαδάκης αναφέροντας μάλιστα και το πρώτο καταγεγραμμένο τεκμήριο που ήρθε στα χέρια του ιστοριοδίφη Τρύφωνα Ευαγγελίδη μα αμέσως παρέδωσε στον Ελευθέριο. Ισχυρίζεται, λοιπόν, ότι στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ευρέθη έγγραφο του 1828 που αναφέρει τον Κυριάκο Βενιζέλο ως «μαθητής του ηλικίας 13 ετών και κάτοχος της ιταλικής, καλλιγράφος δε, όπως σπουδάση διδάσκαλος εν Αιγίνη». Από το παραπάνω προκύπτει ευθέως ότι παρότι το έγγραφο χάθηκε στη λήθη του παρελθόντος, ισχυρή πιθανότητα λαμβάνει το γεγονός ο Κυριάκος να μην πήρε μέρος στον αγώνα του 1821⁴⁶.

Οι παραπάνω ισχυρισμοί, που ήταν και ισχυρισμοί του ίδιου του Ελευθέριου μετέπειτα προκειμένου να τονίσει την συμβολή του πατέρα του στον Αγώνα, αποτέλεσαν λαβή για σαρκαστικά άρθρα από αντιβενιζελικές εφημερίδες του 1911 και 1912. Ο Ελευθέριος προσπαθώντας να αντικρούσει τις «επιθέσεις» αυτές δημοσίευσε τρία ντοκουμέντα: δύο με τα οποία αποδείκνυε την δική του ελληνική υπηκοότητα κι του πατέρα του⁴⁷ και ένα δίπλωμα που διαβεβαίωνε τη δράση του Κυριάκου στον Αγώνα, υπογεγραμμένο από τον Κ. Τζαβέλλα⁴⁸. Παρόλα αυτά οι επιθέσεις δεν σταμάτησαν, καθώς ο τύπος απάντησε στα ντοκουμέντα τονίζοντας πως το αριστείο που είχε δεχθεί ο Κυριάκος δεν ήταν αποδεικτικό συμμετοχής του στον Αγώνα, μα του δόθηκε από τον βασιλιά Όθωνα για να έχει εκλογικά προνόμια, μιας και ο Όθωνας ήταν γνωστό πως συνήθιζε να δίνει τέτοιου είδους αριστεία στους οπαδούς του, ακόμα κι αν δεν είχαν πάρει μέρος στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας⁴⁹.

Η πραγματικότητα είναι πως ο Ελευθέριος κατά την διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας δεν σταμάτησε να δέχεται βολές για την καταγωγή του και τις ρίζες του. Το μόνο σίγουρο όμως είναι πως ο Κυριάκος Βενιζέλος, όποια καταγωγή και να

⁴⁵ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106-107

⁴⁶ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 35-38

⁴⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106 και Ντοκουμέντα για την απόδειξη της ελληνικής υπηκοότητας του Ελ. Βενιζέλου «Οι μύθοι περί του πρωθυπουργού Ποια είναι τα πράγματα», στην: *Εστία*, αρ. φ. 6442, 13.1.1912, σ. 3

⁴⁸ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 42-43, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106 και Αποδεικτικό διπλώματος και τιμητικό αριστείο του Κυριάκου Βενιζέλου για τη συμμετοχή του στον Αγώνα, με στόχο την ενίσχυση της απόδειξης της ελληνικότητας του Ελ. Βενιζέλου στο: *Πατρίς*, αρ. φ. 6487, 14.1.1912, σ. 2

⁴⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 42-43 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 106

είχε, κατάφερε να μπολιάσει τον γιο του με τις κατάλληλες αξίες και να του δώσει τα κατάλληλα εφόδια, ώστε να αποδειχτεί ο Ελευθέριος ως ένας από τα σημαντικότερα πολιτικά πρόσωπα της σύγχρονης ιστορίας και να φανεί αντάξιος των προσδοκιών του πατέρα του.

1.2. Η καταγωγή της Στυλιανής Πλουμιδάκη

Η σύζυγος του Κυριάκου Βενιζέλου και μητέρα του Ελευθέριου ήταν η Στυλιανή Πλουμιδάκη. Η Στυλιανή ήταν κόρη του Ιωάννη Πλουμιδάκη, από το Θέρισσο της Κρήτης⁵⁰. Σύμφωνα με τον Προυκάκη, η Στυλιανή καταγόταν από την οικογένεια των Χάληδων, καθώς ο πατέρας της ήταν μάλλον ανιψιός του Δημήτριου Χάλη. Ο πατέρας της ονομαζόταν αρχικά Χάλης, μα εξαιτίας των ρούχων που φορούσε, τα οποία είχαν πολλά πλουμιά, ονομάστηκε Πλουμίδης ή Πλουμιδάκης⁵¹.

Σύμφωνα με τον Προυκάκη, η οικογένεια Χάλη ήρθε στην Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη, μετά το 1453. Γύρω στο 1800, ο πατέρας της Στυλιανής, ο Ιωάννης, μαζί με τα δύο του αδέρφια, Βασίλειο και Στέφανο, σπούδαζαν στα Χανιά με δασκάλους τους Γρηγόριο Περδικάρη και τον Ιάκωβο Μανωλέσο. «Οι υπογραφές τους δείχνουν υπογραφές εγγραμμάτων». Οι αδερφοί Χάλη έμειναν γνωστοί για τη δράση τους εναντίον των Τούρκων. Μάλιστα ο Ιωάννης μυήθηκε και στην Φιλική Εταιρεία το 1819⁵². «Οι Χάληδες ήσαν τρεις, διεκρίνοντο δε και διά την ανδρείαν και διά την μόρφωσιν και διά τας σωματικές αρετάς»⁵³.

Ωστόσο, η παραπάνω άποψη δεν βρίσκει σύμφωνους την Μακράκη και τον Τωμαδάκη, οι οποίοι υποστηρίζουν πως η συγγένεια αυτή με τους Χάληδες δεν ήταν τελικά τόσο κοντινή, παρά μακρινή⁵⁴. Με τα παραπάνω δεδομένα μάλιστα, καταρρίπτεται πλέον το θέσφατο πως ο γάμος του Κυριάκου με την Στυλιανή αποτελούσε μεγάλη κοινωνική προαγωγή για τον ίδιο, καθώς η Στυλιανή δεν ήταν εγγονή του οπλαρχηγού Βασίλειου Χάλη⁵⁵.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την ιδιοσυγκρασία και την προσωπικότητα της Στυλιανής. Καταλαβαίνουμε όμως πως η Στυλιανή ήταν μια δυναμική γυναίκα που στήριζε κι υποστήριζε τα παιδιά της. Μπορεί να βρισκόταν στη

⁵⁰ Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 33 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 109

⁵¹ Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 33

⁵² Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 34-36

⁵³ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 29

⁵⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 109 και Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 29-30

⁵⁵ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 109

σκιά του αυστηρού συζύγου της, ωστόσο διακατεχόταν από παρρησία και γνώριζε τι πραγματικά ονειρεύονται τα παιδιά της και δεν φοβόταν να τα υποστηρίξει και να πει τη γνώμη της στον αυταρχικό Κυριάκο⁵⁶. Όσον αφορά στη σχέση της με τον Ελευθέριο, γνωρίζουμε από το πόνημα του Μουρέλλου πως η Στυλιανή είχε ιδιαίτερη αδυναμία για αυτόν. Συγκεκριμένα φαίνεται πως δεν του χαλούσε εύκολα το χατίρι, ώστε όταν της ζητούσε κάτι, πάντα του το έφτιαχνε: «...*Η μάνα του παραδομένη ολότελα στις επιθυμίες του, δεν του χάλασε το χατίρι. Τού έφτιασε ρούχα, χλαίνη, χλαμίδα, περικεφαλαία, θώρακα, κοντάρι, ασπίδα, πέδιλα και ό,τι άλλο εξάρτημα τής στολής τής είχε ζητήσει...*»⁵⁷.

Η Στυλιανή στην αλληλογραφία του Ελευθέριου με τον πατέρα του, σπάνια αναφέρεται. Το μοναδικό γράμμα που απέστειλε -ή έστω διασώζεται- ο Ελευθέριος στη μητέρα του ήταν αυτό που της ανακοίνωνε ότι πήρε το πτυχίο της Νομικής, το οποίο συνέβη μετά τον θάνατο του πατέρα του⁵⁸. Ο βασικότερος λόγος όμως για την ανυπαρξία αλληλογραφίας μεταξύ Ελευθέριου και Στυλιανής, δεν είναι άλλος από τον αναλφαβητισμό της Στυλιανής, ισχυρό στοιχείο που μάλλον ενισχύει την εκδοχή της μη καταγωγής από τους Χάληδες, αλλά απλώς από μια ορεινή, ευκατάστατη οικογένεια.

1.3. Ο μύθος περί της εβραϊκής καταγωγής

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δέχτηκε πυρά για τη γνησιότητα της ελληνικής καταγωγής του. Ο Τωμαδάκης στο βιβλίο του *Ο Βενιζέλος έφηβος*, αφιερώνει ένα κεφάλαιο για αυτό το ζήτημα. Συγκεκριμένα, αναφέρει ένα διάλογο που είχε το 1939 με τον Ιταλό πανεπιστημιακό καθηγητή, τον Vincenzo Biagi στην Πίζα, όπου ο τελευταίος τον ρώτησε αν γνωρίζει για τη θεωρία που υπάρχει για την εβραϊκή καταγωγή του Βενιζέλου. Ειδικότερα, ο Βιαζι του επεσήμανε πως η φήμη αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου από τους Γερμανούς στην προσπάθειά τους να μειώσουν τον Βενιζέλο. Μάλιστα, η φήμη αυτή είχε απασχολήσει και τον ελληνικό τύπο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του Ελευθέριου στις 6 Ιουνίου 1934⁵⁹.

⁵⁶ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 34-35

⁵⁷ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 46

⁵⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 110

⁵⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 32-33

Αναλυτικότερα, η αντιβενιζελική εφημερίδα των Χανίων, *Έρευνα*, δημοσίευσε στις 10 και 13 Ιουνίου 1934 άρθρα με τίτλο «*Βιογραφία Ε. Βενιζέλου. Πού γεννήθη ο πατήρ του. Πώς ωνομάσθη Κυριάκος. Πώς έλαβε το επίθετον Βενιζέλος και πώς ήλθεν εις την Κρήτην*». Οι πληροφορίες στις οποίες στηρίχθηκαν τα άρθρα αυτά φέρονται να δόθηκαν από κάποιον Φουλάκη που ήταν έμπορος, όπως αναφέρει ο Τωμαδάκης. Σύμφωνα με αυτά, ο Κυριάκος Βενιζέλος ήταν Εβραίος της Θεσσαλονίκης που είχε αρχικά το όνομα Μπενί Σελόν. Κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του προς τα νότια, πήρε το όνομα ενός νεκρού ναύτη που είχε το όνομα Κυριάκος. Στη συνέχεια έφτασε στα Χανιά, άσκησε το επάγγελμα του γυρολόγου και ανυψώθηκε κοινωνικά με τον γάμο του με την Στυλιανή Πλουμιδάκη⁶⁰.

Οι δημοσιεύσεις αυτές διακόπηκαν όταν ο ανιψιός του Βενιζέλου, ο Κυριάκος Μητσοτάκης, μίλησε τον εκδότη της συγκεκριμένης εφημερίδας⁶¹. Ωστόσο, αρκετές φορές μελλοντικά, οι εχθροί του Βενιζέλου θα τον αποκαλέσουν Εβραίο προκειμένου να πληγώσουν την εικόνα του⁶².

⁶⁰ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 33–34 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 107

⁶¹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 33 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 107

⁶² Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 107

Β' Κεφάλαιο

Η γέννηση και τα πρώτα παιδικά-μαθητικά χρόνια

2.1. Οι μύθοι για τη γέννηση του Ελευθέριου Βενιζέλου

Στις αρχές του 1846, κατά τη διάρκεια της περιόδου που βρίσκεται στην Κρήτη και αναπτύσσει την εμπορική του δραστηριότητα, ο Κυριάκος Βενιζέλος κλέβει, κατά τα προσφιλή έθιμα της εποχής, και εντέλει παντρεύεται τη Στυλιανή Πλουμιδάκη από τη Θέρισσο. Ωστόσο ο πατέρας της Στυλιανής, αστός και ιδιαίτερα ευκατάστατος οικονομικά, δεν αντέχει την προσβολή και καταφεύγει στις τοπικές αρχές για να απελευθερώσει την κόρη του⁶³. Έτσι, γράφει ο Νικόλαος Παπαδάκης, «απελαύνεται -ο Κυριάκος- από την Κρήτη και ξεκινάει η επόμενη μεγάλη περιπέτεια του μέχρι το 1861». Δεν αργεί να τον ακολουθήσει και η νεόνυμφη Στυλιανή και μαζί δημιουργούν την οικογένειά τους στη Σύρο αρχικά και μετέπειτα στην Αθήνα⁶⁴.

Παρά τις συνεχείς μετακινήσεις της οικογένειας Βενιζέλου, ο Ελευθέριος γεννιέται με τη βοήθεια του Γάλλου γιατρού Vaume τον Αύγουστο 1864 στα Χανιά και συγκεκριμένα στις Μουρνιές, γενέθλιο τόπο και του πατέρα του Κυριάκου. Ωστόσο υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για την ακριβή ημερομηνία γέννησης του Ελευθέριου. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως επισημαίνει η Μακράκη, «εκείνη την εποχή δεν γινόταν συστηματική καταγραφή ληξιαρχικών πράξεων και ότι τα βιβλία των διαφόρων ενοριών, πού τα κρατούσαν οι εκκλησίες τους, καταστράφηκαν στην εξέγερση του 1866»⁶⁵. Ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές του Βενιζέλου συμφωνούν πως η πιθανότερη ημερομηνία γέννησής του είναι η 11^η Αυγούστου του 1864⁶⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ανέκδοτες ιστορίες τόσο για το όνομα του Ελευθέριου όσο και για τη γέννηση καθαυτή. Ο ίδιος ο Ελευθέριος σε γεύμα στο Λονδίνο αφηγείται πως ο πατέρας του δήθεν τον αγόρασε έξω από το σπίτι τους ώστε να μη τον κλέψει η νεράιδα του σπιτιού, παιγνιώδη τακτική αρκετά συνηθισμένη στην Κρήτη κατά τη γέννηση αρσενικών παιδιών⁶⁷. Φαίνεται ότι ο θάνατος σε βρεφική ηλικία όλων των υπόλοιπων αρσενικών παιδιών της Στυλιανής δημιούργησε στους

⁶³ Ο. Δημητρακόπουλος, «Δύο οθωμανικά έγγραφα για τον πατέρα του Βενιζέλου» στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Επιμ. Ο. Δημητρακόπουλος), Αθήνα 1980, σ. 705

⁶⁴ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, τ. 1, σ. 22-23

⁶⁵ Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 2001, σ. 118

⁶⁶ Χ. Προυκάκης, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος Οι Οικογενειακές του Ρίζες Η Ζωή του στην Κρήτη (1864-1910)*, Αθήνα 2002, σ. 56, Α. Δρακάκης, *Τ' άγνωστα χρόνια Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Σύρο*, Αθήνα 1985, σ. 15, Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 21 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 119

⁶⁷ S. B. Chester of Wethersfield and Blaby, *Life of Venizelos*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1921, σ. 3

γονείς παράδοξες δεισιδαιμονίες, διόλου περίεργες ωστόσο για την εποχή. Άλλη αφήγηση θέλει τον ιερέα του χωριού αλλά και τον χότζα να ενώνουν τις προσευχές τους κατά τη διάρκεια του τοκετού⁶⁸. Η αφήγηση αυτή όμως βρίσκει άκρως αντίθετους τον Τωμαδάκη και τον Μουρέλλο. Αυτό το υποστηρίζουν για δύο λόγους: αρχικά γιατί στις Μουρνιές δεν υπήρχε χότζας και οι μουσουλμάνοι της περιοχής πήγαιναν στον Νταράτσον για να ασκήσουν τη θρησκευτική τους λατρεία. Ο δεύτερος λόγος που αυτή η αφήγηση δεν ισχύει, κατά τους συγκεκριμένους ερευνητές, είναι πως ήταν αδύνατον ο Κυριάκος Βενιζέλος που ήταν βαθιά θρησκευόμενος και πατριώτης, να δεχτεί στην οικία του έναν χότζα, καθώς αυτό θα αποτελούσε μεγάλη προσβολή για τον ιερέα της χριστιανικής πίστης⁶⁹.

Τέλος, όπως αναφέρει ο Τωμαδάκης κι ο Μουρέλλος, ο μύθος λέει πως την ώρα της γέννησης του Ελευθέρου, ξαφνικά εμφανίστηκε μια μεγάλη λάμψη που την είδε εκτός από κάποιες συντοπίτισσες, η Δενδράκη κι η Γιαρενάκη⁷⁰, και ο γιατρός ο οποίος κατά την είσοδό του στο σπίτι των Βενιζέλων φαίνεται να είπε: «...εγεννήθη μεγάλος άνθρωπος»⁷¹. Ωστόσο ο Βενιζέλος ακούγοντας το παραπάνω αφήγημα, συνήθιζε να λέει στις αδελφές και τις ξαδέλφες του: «Αυτά μην τα λέτε, θα νομίζουν ότι είμαι θεόπεμπτος»⁷².

Δεν υπήρξαν μύθοι μόνο για τη γέννηση του Ελευθέρου, μα και για το όνομα που πήρε. Πιο αναλυτικά, θεωρείται πως το όνομα που του δόθηκε δεν ήταν τυχαίο. Ανάδοχος του Ελευθέρου ήταν ο ιερομόναχος της μονής Χρυσοπηγής, Ιερόθεος Καλογριδάκης. Ο γέρο – Ιερόθεος συνήθιζε να δίνει το συγκεκριμένο όνομα στα παιδιά που βάφτιζε ελπίζοντας ότι «ένας απ' αυτούς θα ελευθερώσει την Κρήτην»⁷³. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Μουρέλλο, «Λένε, μάλιστα, ακόμη πώς, ειδικά, όταν βάφτιζε το γιό του Κυριάκου, τη φράση “βαφτίζεται ο δούλος του Θεού Ελευθέριος”, που απαγγέλουν πάνω απ' την κολυπήθρα, ο Ιερόθεος τη συμπλήρωσε με προφητική δύναμη λέγοντας: “πού θα λευτερώσει την Κρήτη!”»⁷⁴.

Βέβαια, σύμφωνα με τον Chester, ο Ελευθέριος πήρε το όνομα αυτό από ένα τάμα της μητέρας του. Πιο συγκεκριμένα λέγεται πως η Στυλιανή, κατά τη διάρκεια της γέννας, ένιωθε αφόρητους πόνους. Προκειμένου να απαλλαχθεί από αυτούς έκανε

⁶⁸ S. B. Chester, *ό. π.*, σ. 3 και Ν. Τωμαδάκης, *Ο Βενιζέλος έφηβος*, Αθήνα 1964, σ. 95-96

⁶⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 95-96

⁷⁰ Γ. Μουρέλλος, *Βενιζέλος οι αγάπες του, οι χαρές του, οι οδύνες του*, Αθήνα 1964, σ. 54

⁷¹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 95

⁷² Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 95 - 96

⁷³ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 96, Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 58 – 59, και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 40

⁷⁴ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 40

τάμα, ορκίστηκε δηλαδή στον Άγιο Ελευθέριο πως αν της απαλύνει τους πόνους και της διευκολύνει τη γέννα, τότε θα ονομάτιζε το παιδί της Ελευθέριο. Έτσι, παίρνοντας το όνομα αυτό, σύμφωνα με τον μύθο, ο Ελευθέριος κληρονόμησε τα χαρακτηριστικά και τις δυνάμεις του Αγίου Ελευθέριου, ο οποίος αντίστοιχα τα είχε αποκτήσει από την αρχαία θεά Ειλειθυία, θεά της γέννας⁷⁵.

2.2. Τα μαθητικά χρόνια

2.2.1. Τα μαθητικά χρόνια στη Σύρο

Πολύ σύντομα, μόλις το 1866, ύστερα από ακόμα μία ανεπιτυχή επανάσταση των Κρητικών, παρά τις αντίθετες συστάσεις και παραινέσεις του Κυριάκου Βενιζέλου στους συντοπίτες του, αναγκάζονται να φύγουν οικογενειακώς κυνηγημένοι από τους Τούρκους ακόμη μια φορά, για να γλιτώσουν από τις τουρκικές θηριωδίες που θα ακολουθούσαν. Αρχικά μεταβαίνουν στα Κύθηρα μέχρι το 1869 και σύντομα καταλήγουν στη Σύρο, αρκετά γνώριμη νήσος και φιλόξενη για τον Κυριάκο⁷⁶. Ωστόσο, ο Δρακάκης πιστεύει πως η οικογένεια Βενιζέλου έμεινε για λίγο χρονικό διάστημα στα Κύθηρα και κατευθύνθηκε στη Σύρο «τον Οκτώβριο ή το πολύ αρχάς Νοεμβρίου 1866»⁷⁷.

Με την οικογένεια Βενιζέλου ταξίδεψαν μαζί και οι οικογένειες του Κωστή Φούμη, Αντώνη και Σπύρου Μαρκαντωνάκη και Γιάννη Μαρκουλάκη. Ο μικρός Ελευθέριος στα πρώτα αυτά χρόνια της εξορίας, έχτισε μια ισχυρή φιλία με τον Κωστή Φούμη, ο οποίος τον συντρόφευσε στο μέλλον σε όλα τα μεγάλα βήματά του⁷⁸.

Παρά την σφοδρή επιθυμία των Κρητικών οικογενειών να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με το τέλος της επανάστασης το 1869, το σουλτανικό φιρμάνι του πρεσβευτή της Τουρκίας στην Αθήνα, Φωτιάδη πασά, που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς, απαγόρευε -με την απειλή θανάτου- την επιστροφή κάποιων Κρητών, συμπεριλαμβανομένης και της οικογένειας Βενιζέλου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η εν λόγω οικογένεια να συνεχίσει την εξορία της στη Σύρο, όπου διέμεινε για τρία χρόνια⁷⁹.

Η Σύρος φιλοξενούσε ήδη αρκετούς πρόσφυγες διωγμένους από την Κρήτη και έπαιξε σημαντικό ρόλο στον αγώνα για εύρεση πολεμοφοδίων και άλλων

⁷⁵ S. B. Chester, *ό. π.*, σ. 4

⁷⁶ S. B. Chester, *ό. π.*, σ. 4, Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 83, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 124-125

⁷⁷ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 18

⁷⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 124-125 και Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 84

⁷⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 125

αναγκαίων αγαθών για τον κρητικό αγώνα. Στην Ερμούπολη «που τότε ακμάζει κι είναι μεγάλο διαμετακομιστικό λιμάνι»⁸⁰ ο μικρός Ελευθέριος παρακολουθεί τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Δρακάκη, κατά την επίσκεψή του στο νησί ως πρωθυπουργός πλέον, ο Βενιζέλος θα πει ότι στο νησί αυτό «έφαγον τον άρτον της εξορίας» και «συνεπλήρωσα τον κύκλο της εγκυκλίου εκπαιδύσεως»⁸¹.

Είναι έκδηλη η επίδραση της εξορίας και των συνεχών μετακινήσεων σε τόσο τρυφερή ηλικία που θα πολλαπλασιάσει τις δυνάμεις του Βενιζέλου και θα τον οπλίσει για τη μετέπειτα ζωή του. Όχι άδικα, ο Νικόλαος Τωμαδάκης λέει χαρακτηριστικά: «Τον κόσμο ήρχισεν ο Ελευθέριος να τον αντιλαμβάνεται όχι εις τὰ Χανιά, αλλ' εις το φιλικόν και πλήρες Κρητών περιβάλλον τής προσφυγιάς εις την Ερμούπολιν. Εκεί θα έπρεπε να ήλθε εις πρώτην επαφήν με τὰ γράμματα και με την Ελλάδα την ελευθέραν ... Η πρώτη του παιδική ηλικία ήρχισε με την περιπέτεια τής προσφυγιάς και του διωγμού. Αυτή η ψυχολογία θα επηρεάση κατόπιν την ύπαρξίν του. Θα χιλιαπλασιάση τὰς δυνάμεις του»⁸².

Ο μικρός Λευτέρης στη Σύρο παρακολούθησε τα μαθήματα της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε με σιγουριά πόσες και ποιες τάξεις παρακολούθησε στο νησί αυτό. Όσα γνωρίζουμε για τα πρώτα μαθητικά του χρόνια στη Σύρο, εξάγονται από τον λόγο που έδωσε στις 26 Φεβρουαρίου του 1912 στη Σύρο⁸³. Ο Ανδρέας Δρακάκης όμως, μας πληροφορεί πως ο Ελευθέριος παρακολούθησε τις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού εκεί. Μάλιστα, αυτό προκύπτει από μια υπόσχεση που έδωσε ο Ελευθέριος την Κυριακή 21 Ιουνίου 1931 σε μια απρόοπτη επίσκεψή του στη Σύρο με τη σύζυγό του, Έλενα, και τον εγγονό του, Λευτεράκη. Σύμφωνα με την εφημερίδα *ΚΗΡΥΞ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ*: «Αναχωρών ο Κος Βενιζέλος μάς υπεσχέθη ότι πολύ συντόμως θα μάς επισκεφθή, επισήμως όμως αυτήν την φοράν, ίνα θέση τον θεμέλιον λίθον εις το Α' Δημοτικόν Σχολείον, εις ό και εφοίτησε από ηλικίας 6 έως 9 ετών»⁸⁴.

Δυστυχώς δεν έχουν βρεθεί πληροφορίες για το ποιοι ήταν οι εκπαιδευτικοί του Ελευθέριου. Ο Ανδρέας Δρακάκης εικάζει ότι οι διδάσκαλοί του ήταν ή ο Ιωάννης

⁸⁰ Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972, σ. 11

⁸¹ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 34-42

⁸² Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 94-95

⁸³ Λόγος Ελ. Βενιζέλου στη Σύρο το 1912 στο: *Πατρίς*, αρ. φ. 6530, 27.2.1912, σ. 4

⁸⁴ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 40, 90-91

Βασιλειάδης από την Αγγιάλο ή ο Γεώργιος Φραγκούλης από τη Χίο ή ο Φραγκίσκος Ταραντίνος⁸⁵.

Με την αμνηστία του 1872, η οικογένεια Βενιζέλου επιστρέφει στην πατρίδα της, στην Κρήτη, όπου εκεί ο Ελευθέριος, οκτώ χρονών, θα συνεχίσει την εκπαίδευσή του στα Χανιά⁸⁶.

2.2.2. Τα μαθητικά χρόνια στα Χανιά

Το 1872 καταφέρνουν οικογενειακώς, κατόπιν χορήγησης αμνηστίας από τους Τούρκους, να επιστρέψουν στα Χανιά όπου ο Ελευθέριος εγγράφεται και ολοκληρώνει στο καλύτερο Δημοτικό σχολείο της περιοχής τις τελευταίες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα παρουσιάζει πολύ υψηλό μορφωτικό επίπεδο και χαρισματικές αρετές, ενώ δεν απομονώνεται στο σπίτι, μα συγχρωτίζεται με τα παιδιά της ηλικίας του επιδεικνύοντας ήδη ηγετικές ικανότητες στα διάφορα παιχνίδια τους⁸⁷. Ολόκληρη η τοπική κοινωνία απορούσε με τον μικρό Λευτεράκη: *«Όλος ο κόσμος είχε να κάμη με το γιό του Κυριάκου Βενιζέλου, πού ήρθε να χαλάση την τάξη και την ησυχία τού χωριού, ξεμωαλίζοντας τά παιδιά τους»*⁸⁸. Στα παραπάνω συμβάλλουν εντόνως οι γονείς ενώ παραδόξως δεν διακρίνεται - ή δεν καταγράφεται - κάποια δραστηκή επιρροή από τα μεγαλύτερα αδέρφια πέραν της αγάπης που διακατέχει ούτως ή άλλως την οικογένεια. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί πως ο Ελευθέριος δεν ήταν πάντα τόσο ζωηρός και άτακτος. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως περιγράφουν πολλοί μελετητές του, αρχίζει να αφιερώνεται στο διάβασμα και να απομονώνεται προκειμένου να καταφέρει να μελετήσει ανενόχλητος, μακριά από τη φασαρία. Σύμφωνα με τον Μουρέλλο, ο Ελευθέριος πολλές φορές πηγαίνει στο δώμα του σπιτιού τους και παραμένει εκεί με τις ώρες, απορροφημένος στη μελέτη του. Άλλες πάλι φορές φεύγει από το σπίτι και πηγαίνει σε ένα γειτονικό περιβόλι για να βρει ησυχία ώστε να απολαύσει το διάβασμά του. Η νέα αυτή τάση του Ελευθέριου, να προτιμά δηλαδή τα βιβλία από το να παίζει, όπως οι συνομήλικοί του φαίνεται να ανησυχεί και να στενοχωρεί τη μητέρα του. Ωστόσο, ο Κυριάκος φαίνεται θερμός

⁸⁵ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 40-41

⁸⁶ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 12, Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 42, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 126 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 46

⁸⁷ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 23-32

⁸⁸ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 28

υποστηρικτής και μάλιστα δε διστάζει να λέει στον μικρό -τότε- Ελευθέριο: «*Από τραγούδια και ντουφέκια δεν έχεις ανάγκη να κάνης εισαγωγή στην Κρήτη!*»⁸⁹.

Η έμφαση του Κυριάκου αναφορικά με το γνωστικό κομμάτι είναι πρόδηλη από πολύ νωρίς. Ο Κυριάκος επιθυμεί σφοδρά να προετοιμάσει τον Ελευθέριο προκειμένου να αναλάβει το οικογενειακό κατάστημα. Ωστόσο ο Ελευθέριος, από μικρός κιόλας, δείχνει την αποστροφή του για το σχέδιο του πατέρα του. Αυτό αποδεικνύεται από τη διήγηση του Ελευθέριου στον Ιωάννη Μουρέλλο για έναν διάλογό του με τον πατέρα του: «*-Για το σοβαρό αυτό ζήτημα μιλήσαμε. Τώρα πρέπει να διαβάξης για να τελειώσης μια ώρα αρχύτερα το σχολειό σου και νάρθης στο μαγαζί. – Μα... εγώ δεν θέλω νάρθω στο μαγαζί. –Ε; Δεν θέλεις; Και ποιος σέ ρωτά; Θα ετοιμασθής για να με διαδεχθής όταν θα κλείσω τά μάτια μου*»⁹⁰.

Η Στυλιανή Πλουμιδάκη, όπως υποστηρίζει ο Προυκάκης, είναι πρότυπο μητέρας και τηρεί τους κώδικες και συνήθειες του τόπου μεταδίδοντας την αρετή και την αφοσίωση στα παιδιά της⁹¹. Βέβαια η Στυλιανή φαίνεται να γνωρίζει από πολύ νωρίς την πραγματική επιθυμία του γιού της και δεν διστάζει να την αποκαλύψει στον Κυριάκο, μα και να υποστηρίξει τα όνειρα του Ελευθέριου: «*- Χμ! Μου φαίνεται πώς στο γιό μας δεν αρέσει το εμπόριο. – Καθόλου! Εμένα, λωδά, μού το ζομολογήθηκε κιόλας, απαντά η γυναίκα του. -Και σάν ίντα θέλει να κάνη; -Αρέση του να γενή δικηγόρος. -Χμ! Σά θα μεγαλώση θ' αλλάξη γνώμη (...) σιγά σιγά θα τον κατηχήσω. - Ωστόσο, και μένα θα μάρεσε να τότε ιδώ επιστήμονα (...) Μά τούτοινε οι καιροί θαρρώ πώς ζητούν άλλα πράματα. Τώρα οι επιστήμονες έχουνε δόξες, τιμές και μεγάλη πέραση*»⁹².

Η αλήθεια είναι πως ο Ελευθέριος γνώριζε από πολύ μικρός τι πραγματικά ήθελε να γίνει στο μέλλον. Δεν του αρκούσε μια συμβατική ζωή ως έμπορος και καταστηματάρχης, παρόλο που ο πατέρας του τον προόριζε για αυτό. Από εξομολόγησή του στον Μουρέλλο, προκύπτει ότι ο Ελευθέριος «πνιγόταν» στη σκέψη ότι θα γίνει ένας έμπορος που πουλάει γυαλικά, κατσαρόλες και κουβάδες. Μάλιστα είχε δει και εφιάλτη για το μέλλον που του προόριζε ο πατέρας του και «...*αυτό το όνειρο δεν τούφυγε από τη μνήμη σ' όλη του τη ζωή*...»⁹³.

⁸⁹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 29-32

⁹⁰ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 34

⁹¹ Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 53-55

⁹² Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 34-35

⁹³ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 47

Ο Ελευθέριος εγγράφηκε από τον πατέρα του στο κοινοτικό Δημοτικό Σχολείο «Άγιοι Ανάργυροι» των Χανίων. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής. Τότε η βασική εκπαίδευση διαρκούσε τέσσερα χρόνια. Από το πέμπτο ως και το όγδοο έτος σπουδών, οι μαθητές παρακολουθούσαν το «Ελληνικό» και τα τέσσερα τελευταία χρόνια το «Γυμνάσιο». Ο Ελευθέριος μάλλον παρακολούθησε τρία χρόνια στο Ελληνικό και τον πρώτο χρόνο στο Γυμνάσιο⁹⁴.

Στο σχολείο των Άγιων Αναργύρων οι διδάσκαλοί του ήταν ο Κυδωνάκης και ο Χ. Παπαδάκης, ο πρώτος στις δύο πρώτες τάξεις κι ο δεύτερος στις δύο ανώτερες. Όσον αφορά στον Χ. Παπαδάκη, ο πατέρας του αργότερα τον κατηγορήσε για ασυνειδησία, καθώς δεν έδωσε αρκετές βάσεις στα μαθήματα των μαθηματικών και των λατινικών⁹⁵.

Παρόλα αυτά, ο Ελευθέριος παρουσίασε μια ισχυρή δυναμική στις σχολικές επιδόσεις. Από ζωηρό παιδί που επιθυμούσε την συναναστροφή με συνομήλικούς του, εξελίχθηκε σε έναν ώριμο μαθητή με πολλές ανησυχίες και δίψα για μάθηση. Έπαψε να επιδιώκει την παρέα των συμμαθητών και φίλων του κι αναζητούσε την ησυχία προκειμένου να μελετήσει τα βιβλία του. Πολλές φορές χανόταν με τις ώρες για να μελετήσει ανενόχλητος στο δώμα του σπιτιού του. Ήταν τόσο απορροφημένος στο διάβασμα, ώστε δεν απαντούσε όταν του μιλούσαν. Όταν βρισκόταν σε παρέες «δεν προκαλούσε το γέλιο». Μα κι η παρέα του σοβάρευε όταν βρισκόταν μαζί τους «*Ποτέ δεν πήρανε “αέρα” μαζί του (...) κρατιόντανε συνεσταλμένοι και λιγομίλητοι μπρός του σέ μιάν απόσταση πού ασυναίσθητα είχε δημιουργήσει η πνευματική υπεροχή τού Βενιζέλου*»⁹⁶.

2.2.3. Τα μαθητικά χρόνια στο Λύκειο Αντωνιάδου

Αφού ολοκληρώσει την πρώτη τάξη του Γυμνασίου, ο Κυριάκος θα εγγράψει τον Ελευθέριο στην περίφημη ιδιωτική εμπορική σχολή «Λύκειον Αντωνιάδου» στην Αθήνα, όπου ο Ελευθέριος θα παραμείνει οικότροφος από το 1877 έως το 1879. Πρόκειται για κορυφαία σχολή της εποχής με πολύ υψηλά δίδακτρα και σύγχρονο ευρωπαϊκό πρόγραμμα σπουδών που εστίαζε στην κλασική παιδεία. Στο ταξίδι για την Αθήνα θα τον συνοδεύσει ο Ανδρέας Νοστράκης κι εκεί θα παραλάβει τον Ελευθέριο

⁹⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 126-127, Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 84 και Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 98-102

⁹⁵ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 101-102

⁹⁶ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 28-30

ο οικογενειακός φίλος, δημοσιογράφος, Δημήτριος Φέρμπος που αναλαμβάνει ουσιαστικά και κηδεμόνας του για τα χρόνια παραμονής του στην πρωτεύουσα⁹⁷. Η εγγραφή του στη σχολή αυτή δεν ήταν ένα τυχαίο γεγονός, καθώς ο πατέρας του πίστευε πως εκεί θα έπαιρνε την καλύτερη παρεχόμενη μόρφωση. Άμεσα ο Ελευθέριος εξετάστηκε από επιτροπή καθηγητών και έγινε αποδεκτός στη Β΄ τάξη Γυμνασίου⁹⁸.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί το πρόγραμμα μαθημάτων του Λυκείου που παρακολούθησε ο Ελευθέριος. Στη Β΄ Γυμνασίου διδάσκονταν αρχαία ελληνικά, εμπορικά μαθήματα, ιστορία, λατινικά, γαλλικά, καλλιγραφία και θρησκευτικά⁹⁹. Ο Κυριάκος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της θεωρητικής και κλασικής παιδείας και δεν δίσταζε σχεδόν σε κάθε επιστολή του προς τον Ελευθέριο να τονίζει τη μεγάλη σημασία των μαθημάτων που παρακολουθούσε για την μετέπειτα ζωή του: «... *Επειδή είσαι προωρισμένος να με διαδεχθής εις το εμπορικόν στάδιον ... να επιμεληθής της καλλιγραφίας και καθαριογραφίας ... να παραδοθής διπλογραφίαν και καταστιχογραφίαν ... το Εμπορικόν δίκαιον, να προσπαθήσης να το διακούσης επισταμένως ... Ιδιαίτερος δε πρέπει να επιμελήσαι την Γαλλικήν γλώσσαν ... Εφίεμαι να καταρτισθής πολύγλωσσος κατά το ενόν, διότι το θεωρώ και ως στολισμόν και ως μέσον πορισμού ευζωΐας*»¹⁰⁰.

Φαίνεται από το πρόγραμμα σπουδών μα και από μια επιστολή του Ελευθέριου πως τα μαθήματα ήταν απαιτητικά μα και η ζωή των μαθητών στο συγκεκριμένο Λύκειο ήταν αρκετά σκληρή. Ο νεαρός μαθητής δεν διστάζει να στείλει επιστολή στον πατέρα του, γραμμένη στην αρχαΐζουσα, στην οποία περιγράφει την καθημερινότητα εκεί με ίσως χιουμοριστική διάθεση: «*Το μὲν πρότον ἀμφί την πέμπτην ὥραν ἐξεχειρόμενοι ἐπί το νιφθῆναι εἰσι· εἶτα ἐν τῷ μελετηρίῳ καθεζόμενοι ἀρχονται μελετάν μέχρις ὥρας ἐβδόμης και ημισείας ... πορεύονται ἐπί την τράπεζαν, ἐνθα περί την μίαν ὥραν μένουσι*»¹⁰¹.

Ο Ελευθέριος σημείωνε πολλές επιτυχίες στη σχολή. Παρά το γεμάτο και ίσως εξαντλητικό πρόγραμμα σπουδών, κατόρθωσε να γίνει ο καλύτερος μαθητής της τάξης. Οι υψηλές επιδόσεις του αποδεικνύονται και στον τρόπο έκφρασής του στις επιστολές που έχουν διασωθεί. Μπορεί και στέλνει επιστολές γραμμένες άψογα στη γαλλική γλώσσα¹⁰² και χρησιμοποιεί λατινικά ρητά και αρχαία γνώμικα με μεγάλη ευχέρεια

⁹⁷ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 111-126

⁹⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 130

⁹⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 125

¹⁰⁰ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 126-127

¹⁰¹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 124 και Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 87

¹⁰² Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 33

προκειμένου να υποστηρίξει τα λεγόμενά του: «... *ὅτι λησμονώ το γνώθι σ' αυτόν ... id est si vere dictum ...*»¹⁰³. Όπως ήταν επόμενο, ο πατέρας που γνώριζε τις ικανότητες του γιου του, ήταν σίγουρος για την επιτυχία του: «... *η ευφυΐα σου και αι πατρικαί ευχαί σου θα σέ ενισχύσουν ὅπως ευδοκιμήσης*»¹⁰⁴.

Το αποτέλεσμα των εξετάσεων της πρώτης χρονιάς ήταν αναμενόμενο. Σύμφωνα με την επιστολή του Φέρμπου, ο Ελευθέριος απέσπασε την «*ομόφωνον επιδοκιμασίαν των καθηγητών και ακροατών*». Ο Ελευθέριος στις εξετάσεις «*έδειξεν επιμέλειαν μεγάλην και γνώσεις πολλές ... είναι ο άριστος των μαθητών τού κ. Αντωνιάδου*»¹⁰⁵. Ο Κυριάκος γεμάτος περηφάνεια επιβεβαιώθηκε άλλη μια φορά για την ευφυΐα και για τις προσδοκώμενες υψηλές σχολικές επιδόσεις του γιου του, ώστε σε μια επιστολή του, του γράφει «... *Τούς δύο εγκλεισμένους ελέγχους των σπουδών έλαβον και κατευχαριστήθην διά τας προόδους σου και ιδίως διά την αξιέπαινον καλήν διαγωγήν σου...*»¹⁰⁶.

Κατά τον πρώτο χρόνο στην Αθήνα, ο ανασφαλής, με επιβαρυσμένη υγεία, Κυριάκος θα στέλνει εβδομαδιαίως επιστολές στον Ελευθέριο ώστε να τον νουθετεί και καθοδηγεί: «... *Γράφε μου δε τας επιστολάς σου γαλλιστί ... απήντησα ορθογραφικά τινά λάθη ... μάλλον εξ απροσεξίας. Διόρθωσεν τούτο ... Μη λησμόνει δε ότι μία καθαρογεγραμμένη, ορθογεγραμμένη και κατά το εφικτόν καλοσυντεταγμένη επιστολή, είναι πάν ό,τι αξιοζήλευτον και τερπνόν*»¹⁰⁷.

Όταν ο Ελευθέριος δεν απαντά στον πατέρα σύντομα, τότε μεγάλη ανησυχία κυριεύει τον Κυριάκο: «*Με το παρελθόν ταχυδρομείον δεν έλαβα πάλιν επιστολήν σου, ούτε από τον κ. Φέρμπου, ού ένεκα εκ τής στενοχωρίας μου διήλθον δυσφόρως όλην την λήξασαν εβδομάδα. Ας ελπίσω ότι υγιαίνεις... να μού γράφετε τακτικώτατα ανά πάσαν Παρασκευήν*»¹⁰⁸. Έτσι, στην προσπάθειά του να επικοινωνεί τακτικότερα με τον Ελευθέριο γράφει στον Διευθυντή της σχολής να μεσολαβήσει και να στέλνει ο ίδιος τα γράμματα του γιου του: «*τού δυστυχούς πατρός ο νούς και η καρδία καταπιέζονται υπό παντοίων υπονοιών ... Εν τη δυσφορία μου λοιπόν επενόησα έτερον τρόπον τακτοποιήσεως τής αλληλογραφίας μας, ήτοι γράφω σήμεραν προς τον κύριον Διευθυντήν σας ... Να παραδίδης αυτήν εγκαίρως τώ κ. Διευθυντή και εκείνος να την*

¹⁰³ Ν. Γωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 168

¹⁰⁴ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 35

¹⁰⁵ Ν. Γωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 162

¹⁰⁶ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 35

¹⁰⁷ Ν. Γωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 145-146

¹⁰⁸ Ν. Γωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 128-129

στέλλη ασφαλώς »¹⁰⁹. Η μεγάλη ανησυχία του πατέρα καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών του στην Αθήνα είναι δικαιολογημένη μιας και ο Ελευθέριος αρκετές φορές διαμαρτυρόταν σε επιστολές του για διάφορες ενοχλήσεις που είχε¹¹⁰. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως στις επιστολές που έχουν διασωθεί ο κύριος αποστολέας είναι ο Κυριάκος, ενώ η Στυλιανή φαίνεται να «απουσιάζει». Ο Ελευθέριος ενημερώνεται για αυτήν και την υπόλοιπη οικογένεια από τον πατέρα του. Σημασία έχει ακόμα να προστεθεί πως ο Κυριάκος φαίνεται ότι δεν θέλει να απασχολεί τον νεαρό Βενιζέλο με οικογενειακά θέματα παρά αρκείται στο να μεταφέρει απλά τους χαιρετισμούς των υπολοίπων: «... δέχθητι τούς εγκαρδίους ασπασμούς εμού τού πατρός σου και όλης τής οικογενείας...», «... Σε γλυκοασπάζομαι και εγώ και η Μήτηρ σου και τά αδέλφια σου...»¹¹¹. Ωστόσο και ο Ελευθέριος στις επιστολές του με τον πατέρα του στέλνει εγκάρδιους χαιρετισμούς στη μητέρα του και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Επιπλέον, ο Ελευθέριος δεν αλληλογραφεί μόνο με τον πατέρα του μα και με τις μεγαλύτερες αδερφές του και τα ανίψια του, αφού πήρε πρώτα άδεια από τον πατέρα του¹¹².

Ταυτόχρονα επειδή επίκεινται νέες αναταραχές στην Κρήτη, ο Κυριάκος φροντίζει να ενημερώνει τον Ελευθέριο για αυτές, κίνηση που του φυτρώνει οριστικά τον σπόρο της πολιτικής και τον απομακρύνει από το μέλλον που ο Κυριάκος ονειρεύεται για εκείνον, γεγονός που του προκαλούσε δυσφορία. «...Φρόντιζε λοιπόν περί των μαθημάτων και τής υγείας σου, και μη δίδης ουδεμίαν προσοχήν εις τας φλυαρίας των εφημερίδων, ή μάλλον μη τας αναγιγνώσκης, εκτός εκείνης των “Παιδων”, ήτις εστί ανάλογός σοι και διδακτική και ψυχαγωγική...»¹¹³.

Ο -μικρός- Βενιζέλος θα επιστρέψει στα Χανιά μετά το πέρας του πρώτου σχολικού έτους με εξαιρετικές περγαμηνές καθότι έχει κερδίσει τον τίτλο του καλύτερου μαθητή. Το ίδιο επίτευγμα επαναλαμβάνεται και τα επόμενα χρόνια, κάτι που ικανοποιεί ιδιαίτερα τον φιλόδοξο και αυταρχικό Κυριάκο¹¹⁴. Το τελευταίο χαρακτηριστικό γνώρισμα θα περάσει πολύ αργότερα και στον ίδιο τον Ελευθέριο παρότι συχνά αποτυπώνεται στην ιστοριογραφία ως ιδιαίτερα φιλελεύθερος και

¹⁰⁹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 130-131

¹¹⁰ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 149 και Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 27, 43

¹¹¹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 121-122

¹¹² Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 135-141

¹¹³ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 153-154

¹¹⁴ Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 1992, σ. 131

δημοκρατικός πολιτικός¹¹⁵. Το καλοκαίρι αυτό, ο Ελευθέριος ήταν πιο σκεπτικός και σοβαρός. Φαίνεται πως αφιέρωνε λίγο χρόνο στους φίλους του και περισσότερο χρόνο στο μαγαζί του πατέρα του και στα διαβάσματά του. Μάλιστα αξίζει να σημειωθεί πως εκείνη την περίοδο του εμφανίστηκε για πρώτη φορά η φλεβίτιδα που τον βασάνισε για το υπόλοιπο της ζωής του¹¹⁶.

Τον Σεπτέμβριο του 1878 ο Ελευθέριος επέστρεψε στην Αθήνα για το δεύτερο σχολικό του έτος. Συνεχίζει να σημειώνει υψηλές επιδόσεις μα ανέπτυξε, σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, και «... συνθετικές ικανότητες και εις την αντίληψην τής ζωής, αλλ' ανέπτυξεν ένα χαρακτήρα ζωηρόν και επίμονον ...»¹¹⁷. Αρχίζει να εμφανίζει έναν πιο απαιτητικό χαρακτήρα στις επιστολές του. Ζητά χρήματα για ρούχα και παπούτσια, άδεια να φωτογραφηθεί: «... σας εξήτουν την άδειαν να κάμω ρούχα, αλλά δεν μοί απαντήσατε εισέτι ... Όθεν σας παρακαλώ αποκριθήτε μοι όσον το δυνατόν ταχύτερον διότι έχω απόλυτον αυτών ανάγκην»¹¹⁸, «... Σας παρακαλώ να μοί δώσητε την άδειαν να φωτογραφισθώ ...»¹¹⁹.

Εμφανίζει ακόμη τα πρώτα σημάδια οργής και βίαιης ειλικρίνειας όταν αντιλαμβάνεται ότι αδικείται, κάτι που αποτυπώνεται στις επιστολές του προς τον πατέρα του, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο σχολικό έτος. Αναλυτικότερα, χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω αποτελούν κάποιες επιστολές. Μια τέτοια επιστολή είναι και αυτή στην οποία ο Ελευθέριος αντιδρά έντονα στις κατηγορίες που του είχε προσάψει η αδερφή του, η Ελένη, σε μια επιστολή της. Σύμφωνα με αυτήν, ο Ελευθέριος καλοπερνούσε και διασκεδάζε. Ο Ελευθέριος δεν δίστασε να αποστείλει επιστολή στον πατέρα του που του εξηγεί τους λόγους που αντέδρασε έτσι: «... δεν αρνούμαι ότι κάπως απερισκέπτως έγγραφα εκείνην την προς την Ελένην επιστολήν μου... εν ή είδον τά δίκαια παράπονά μου ανατρεπόμενα και εν τέλει το ουχί ολίγον προσβλητικόν “ότι δεν εξήλθον τής πατρικής στέγης διά να εντρυφήσω κτλ.” δυστυχώς εθυμώθην λίαν και επειδή ώφειλον να απαντήσω την αυτήν ημέραν, έγγραφα κατεχόμενος υπ' οργής...»¹²⁰. Ωστόσο, στην επιστολή αυτή σκιαγραφείται και ο ισχυρός δεσμός πατέρα και γιου. Συγκεκριμένα, ο Ελευθέριος υπερασπίζεται μεν τον εαυτό του, μα εξηγεί και τους λόγους της αντίδρασής του προκειμένου να δικαιολογηθεί από τον

¹¹⁵ Θ. Βερέμης, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Μεγάλοι Έλληνες*, Αθήνα 2009, τ.8, σ. 15

¹¹⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 138

¹¹⁷ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 163

¹¹⁸ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 169

¹¹⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 138 και Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 43

¹²⁰ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 168

πατέρα: «... δεν αρνούμαι ότι κάπως απρισκέπτως έγραψα εκείνην την προς την Ελένην επιστολήν μου... ώφειλον να απαντήσω την αυτήν ημέραν, έγραψα κατεχόμενος υπ' οργής... »¹²¹. Επιπλέον, δεν ξεχνά να υπενθυμίσει πως ποτέ δεν διακατέχεται από τέτοια έπαρση που θα λησμονούσε τις συμβουλές του πατέρα του: «... Ουδέποτε δε μη πιστεύσατε ότι έχω οίησιν και μάλιστα τόσην, ώστε να μην απεκδέχωμαι τάς συμβουλάς τού φιλοστόργου μοι πατρός...»¹²².

Η τρυφερή αντιπαλότητα πατέρα-γιου θα συνεχιστεί όλα τα χρόνια της προεφηβικής και εφηβικής ζωής του Ελευθέριου. Ο Ελευθέριος όλο και συχνότερα πλέον παίρνει διακριτή και σαφή θέση στις επιστολές με τον πατέρα του για ποικίλα πολιτικά τεκταινόμενα, γεγονός που παρότι υποδαύλιζε αρχικά ο πατέρας του, πλέον τον προβληματίζει εντόνως. Παρακινεί τον Ελευθέριο να μελετήσει γερμανικά -βασική γλώσσα για τους εμπόρους- «... Έστω ν' αρχίσης τά γερμανικά κατά μήνα...»¹²³ ενώ εκείνος τείνει εμφανώς προς τα λατινικά «*Η Λατινική διά μαθητήν ... διότι και πολύ μοι αρέσκει και ουχ ήττονας ωφελείας τη Ελληνική παρέχει...*»¹²⁴. Μάλιστα σχηματίζονται οι πρώτες εντάσεις κάθε φορά που ο Κυριάκος αναφέρει ότι τον προορίζει για διάδοχο στο -πετυχημένο- εμπορικό κατάστημά του: « ... πιθανόν να χρειασθής ταχέως προς αντικατάστασίν μου εις το εμπορικόν στάδιον και εις την προστασίαν τής οικογενείας μας...»¹²⁵. Σιγά σιγά αρχίζει να διαφαίνεται η απόκλιση του γιου από τα όνειρα και τις επιθυμίες του πατέρα του, μιας και αποφεύγει έντεχνα να αναφερθεί στο θέμα της οικογενειακής επιχείρησης. Συγκεκριμένα, στην απαντητική επιστολή του φαίνεται πως ο Ελευθέριος δεν ενθουσιάζεται με τις βλέψεις του πατέρα και προτιμά να απαντά μόνο στο ερώτημα που απηύθυνε ο πατέρας του στον Φέρμπο, αν δηλαδή επανέλθει στα Χανιά ο Έλληνας πρόξενος, Λογοθέτης¹²⁶.

Ο Ελευθέριος ολοκληρώνει τις σπουδές του στη σχολή Αντωνιάδου τον Ιούνιο του 1879 εξεταζόμενος ενώπιον ολόκληρου του διδακτικού προσωπικού. Από την μεγάλη αυτή στιγμή δεν έλειψε κι ο περήφανος πατέρας του, ο οποίος «*Παριδών το γήρας και την πάσχουσαν υγείαν μου, επιχείρησα επίπονον δι' εμέ και δαπανηρότατον ταξίδιον, και έσπευσα εις Αθήνας ... και παρασταθείς εις τάς εξετάσεις σου...*»¹²⁷.

¹²¹ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 168

¹²² Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 169

¹²³ Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 164

¹²⁴ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 33

¹²⁵ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 31 και Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 165

¹²⁶ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 31-32 και Ν. Τωμαδάκης, *ό. π.*, σ. 167-168

¹²⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 139 και Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 51

Μετά την αποφοίτησή του ο Ελευθέριος επέστρεψε στα Χανιά. Εκεί πέρασε τις καλοκαιρινές του διακοπές, μοιράζοντας τον χρόνο του στο οικογενειακό κατάστημα και στο διάβασμα. Την περίοδο αυτή φαίνεται πως ο Ελευθέριος αρχίζει να αλλάζει. Τα γράμματά του δεν διακρίνονται πια από τρυφερότητα και ανεμελιά, όπως αυτό συνέβαινε στα γράμματα της προηγούμενης περιόδου. Αρχίζει να ωριμάζει και διακρίνεται μια αυστηρότητα στον τρόπο γραφής του, κάτι ασυνήθιστο για το νεαρό της ηλικίας του. Για αυτό τον λόγο αξίζει να αναφερθεί ένα γράμμα του Ελευθέριου προς τον πατέρα του το καλοκαίρι του 1879. Πιο συγκεκριμένα ο Ελευθέριος, σύμφωνα με τον Μητσοτάκη και τη Μακράκη, υπήρξε μεσολαβητής σε έναν τσακωμό ανάμεσα στους γονείς του. Ειδικότερα, πήρε το μέρος της μητέρας του και προσπάθησε να ηρεμήσει τους τόνους. Αυτή η παρέμβαση εξόργισε τόσο τον Κυριάκο με αποτέλεσμα να μιλήσει άσχημα στον δεκαπεντάχρονο τότε Ελευθέριο. Αυτή η στάση του Κυριάκου προκάλεσε τον θυμό και την αγανάκτηση του Ελευθέριου, ώστε του έγραψε ένα κατηγορητήριο γράμμα μέσα στο οποίο όχι μόνο καταδικάζει την συμπεριφορά του πατέρα του αλλά και ξεσπάει εκφράζοντας σε αυστηρό και έντονο ύφος όλα τα παράπονα που έχει από αυτόν: *«Ματαιότης ματαιοτήτων τά πάντα ματαιότης. Η παρούσα επιστολή πολλές ελλείψεις θα έχη ... προτάσσω το ότι ούτε Θεός ούτε ο μέγιστος των ανθρώπων θα ηδύνατο να ευαρεστήση υμάς ... Πώς δύναται τις υμάς ευαρεστήσαι ... είναι δε ούτος καθ' υμάς αν πάντοτε και εις πάντα τά υφ' υμών λεχθέντα λέγειν ναι!... ουδέποτε είναι δυνατόν να υπάρξωσι δύο όντα έχοντα καθ' όλα τάς αυτάς έξεις, τάς αυτάς γνώμας και τάς αυτάς βουλήσεις ... θέλων να σάς καθησυχάσω να μη παραφερθήτε ... πού δυνάμενος να μαντεύσω ότι τούτο έτι πλέον θα σάς παρέφερεν. Υμείς δε προς ανταμοιβήν μου απευθύνετε ωραιάν τινάν φράσιν ... Τότε άνοιξα το στόμα μου διά να εξεμέσω και είπω όσα πρό πολλού ενέκλειον εντοσθέν μου και αποχαιρετήσω Υμάς διά παντός ... Ο βίος όν βιώ είναι ... αβίωτος ... Ο άνθρωπος πρέπει να διασκεδάξη κάπως και μάλιστα εκείνος όστις επί 10 όλους μήνας αγωνίζεται εις βαρύν αγώνα, δύο δε μόνον τώ υπολείπονται προς αναψυχήν και ανανέωσιν των διανοητικών δυνάμεων ... Άρα ο βίος όν βιώ είναι αβίωτος και θα ηδυνάμην ευκόλως ν' απαλλαχθώ τούτου διά παντός, αλλά πολλάί αιτίαι με αποτρέπουν τούτου, πρέπει λοιπόν να περιμένω έως ότου επέλθη ως εκ των θλίψεων άς υφίσταμαι, οπότε ίσως θα ... αλλ' εκ τής πνευματικής καταστάσεως και ηθικής, εις ήν ευρίσκομαι»¹²⁸.*

¹²⁸ Κ. Μητσοτάκης, ό. π., σ. 53-56 και Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 139-140

Είναι πραγματικά αποστομωτικός ο τρόπος με τον οποίο ο Ελευθέριος εκφράζει όλα όσα νιώθει στον αυταρχικό πατέρα. Το γράμμα αυτό, θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι κόλαφος εναντίον του πατέρα του. Ο νεαρής ηλικίας Ελευθέριος φαίνεται πως έχασε την ψυχραιμία του, εμφανίζεται ευέξαπτος, χρησιμοποιεί μελοδραματικές εκφράσεις μα κι εικόνες αυτοκαταστροφής απειλώντας πως θα φύγει μακριά και ταυτόχρονα προσπαθεί να αποδείξει την λογική των σκέψεών του. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι πως τέτοιου είδους ξεσπάσματα κι επαναστάσεις, σαν αυτή του Ελευθέριου, δεν ήταν συνήθη την εποχή εκείνη. Επομένως το γράμμα αυτό δεν αποτελεί τίποτα λιγότερο από ένα ξέσπασμα «ενός παιδιού με μεγάλη πνευματική ανάπτυξη, που η κηδεμονία και η στοργή του πατέρα του καταντά αβάσταχτη»¹²⁹. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Μακράκη, «Τίποτα από αυτά που χαρακτήρισαν αργότερα τον δυνατό πολιτικό άνδρα δεν λείπει από το ξέσπασμα του θυμού του αφίκορου νεαρού γυμνασιόπαιδου»¹³⁰.

Ο Κυριάκος λαμβάνοντας το κατηγορητήριο αυτό γράμμα του γιου του αναστατώθηκε πολύ και του απάντησε με μετριοπάθεια, υπενθυμίζοντάς του όλα όσα του έχει προσφέρει και ότι περιμένει πολλά από αυτόν, χωρίς να παραλείπει να του τονίζει την αγάπη και την κατανόηση που του τρέφει. Σίγουρα πληγώθηκε πολύ με την ασέβεια που του έδειξε ο αγαπημένος του γιος και αυτό αποδεικνύεται με τον τρόπο που του απαντά: «Υιέ μου Ελευθέριε, Υπέρ τά 10 έτη κοπιώ, μεριμνώ και δαπανώ διά σέ πέραν τής δυνάμεώς μου, ίνα διά καταλλήλου εκπαιδεύσεώς σου και πρό πάντων διά τής καλής ανατροφής και ευγενούς συμπεριφοράς κατασταθής ενάρετος και αληθινός πολίτης. Ικανός και ου μέν να ευημερήσης εν τώ προσκαίρω τούτω βίω, την δ' οικογένειάν μας, όταν πλέον εγώ δεν θα υπάρχω ... γράφων μοι επιστολήν ουχί εμπρέπουσαν εις αγαθόν υιόν προς φιλόστοργον πατέρα, αλλά λίβελλον, αλλά μέγαλον κατηγορητήριον, δι' ού με ζωγραφείς ως τον κακοτροπώτερον και τον χείριστον των γονέων και των ανθρώπων ... μου έριψες απερισκέπτως βέλος, όπερ έκαμε την καρδίαν μου να αιμορραγήση εκ βάθρων ... Δεν εφοβήθης τον Θεόν, υιέ μου ... ατενίζων προς σέ ως πολικόν αστέραν ... πότε σέ εκακομεταχειρίστηκα ... θεωρώ καθήκον μου αποπειρώμενος από καιρού εις καιρόν να σοί αποτείνω συμβουλήν τινα, δυναμένην να σέ ποδηγετή εις τάς περιπλόκους και κινδυνώδεις ατραπούς τού μέλλοντος βίου σου ... όπόταν σοί υποδεικνύω λάθος τι ή σοί υπαγορεύω διόρθωσίν τινα, σύ δοκησισοφών

¹²⁹ Κ. Μητσοτάκης, ό. π., σ. 56

¹³⁰ Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 140

αντιλέγεις εις τά πλείστα και το χείριστον χολιάς οπόταν και μετά γλυκύτητος σοί κάμω την ελάχιστην παρατήρησιν ... σύ υιέ μου, εύρες ν' αριθμήσης κατ' εμού τόσας κακίας και να με απειλής δι' απονενομημένων διαβημάτων; ... διά τής μεροληψίας σου έρριψες έλαιον εις το πύρ και εχειροτέρευσες τά πράγματα ... ιδού μία καλή συμβουλή, ήν σέ παρακαλώ να ενστερνιθής: οσάκις εν τώ βίω σου ενοχληθής ή πειραχθής υπό τινός, μη σπεύσης υπό την πρώτην εντύπωσιν να τού γράψης, διότι αφεύκτως θα παραφερθής, ως παρεφέρθης καμοί ... Βλέπεις ότι σοι ομιλώ ουχί ως πατήρ μετ' αυστηρότητος, αλλ' ως φίλος μετά προσηνείας, κατά βάθος είμαι ευχαριστημένος μαζί σου ...»¹³¹.

Διαβάζοντας έστω και τα αποσπάσματα των παραπάνω επιστολών ανάμεσα στον Ελευθέριο και τον Κυριάκο, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως τόσο ο Ελευθέριος όσο και ο πατέρας του ήταν άνθρωποι με βαθιά καλλιέργεια. Ο Ελευθέριος, αν και νέος και σε μια εποχή που ήταν πολύ δύσκολο να αποτιναχθεί από τον «πατρικό ζυγό»¹³², τόλμησε με μεγάλο θάρρος να εκφράσει τα παράπονά του προς τον πατέρα του με έναν τρόπο αλαζονικό και αυθάδη για τα δεδομένα της εποχής. Ωστόσο, ο Κυριάκος φροντίζει με αυστηρότητα αλλά και με φιλικό ύφος να αναλύσει με ψυχραιμία το κατηγορητήριο του γιου του και να του αποδείξει πως καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του υποστήριξε τις αποφάσεις του Ελευθέριου και φρόντιζε με οποιοδήποτε μέσο για την πνευματική, ψυχική και υλική του ευημερία. Επιπλέον, δεν ξεχνά να συμβουλεύσει τον γιο του να μην απαντά όταν είναι θυμωμένος, όπως έκανε και στην προκειμένη περίπτωση, αλλά να περιμένει να καταλαγιάσουν τα αρνητικά αυτά συναισθήματα. Έτσι, θα καταφέρει να αποφύγει πολλές συγκρούσεις και προβλήματα στην μετέπειτα ζωή του. Ένα γράμμα δηλαδή ενός «μεγάλου πατέρα»¹³³ προς ένα μεγάλο γιο, τον Ελευθέριο. Όπως επισημαίνει η Μακράκη, τα παραπάνω μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό στοιχείο για την ανάλυση της ψυχοσύνθεσης του Ελευθέριου, καθώς στην μετέπειτα πορεία του παρουσίασε πολλές απότομες ψυχολογικές μεταπτώσεις στις πολιτικές του συγκρούσεις¹³⁴.

Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως μετά από αυτήν την ισχυρή σύγκρουση πατέρα – γιου, ο Ελευθέριος φαίνεται να αλλάζει στάση τον επόμενο χρόνο σπουδών του. Μετά από τις συχνές νουθεσίες του Κυριάκου, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ανιδιοτελή αγάπη, ο Ελευθέριος μεταμορφώνεται σε έναν

¹³¹ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 57-61, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 141-143 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 33-36

¹³² Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 56

¹³³ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 61

¹³⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 143

υποδειγματικό νέο που αρχίζει να αντιμετωπίζει τις καταστάσεις με μεγαλύτερη ωριμότητα¹³⁵.

2.2.4. Τα μαθητικά χρόνια στο Γυμνάσιο Ερμούπολης

Το καλοκαίρι του 1879, πριν να ολοκληρώσει ο Ελευθέριος επίσημα τις σπουδές του στο Λύκειο Αντωνιάδου και να εγγραφεί στο τρίτο έτος του Γυμνασίου, ο Κυριάκος βρίσκεται στη Σύρο, στην Ερμούπολη καθώς διατηρούσε εμπορικές δοσοληψίες. Εκεί ο Κυριάκος είχε αποκτήσει έναν μεγάλο κύκλο γνωριμιών και φιλικών σχέσεων που τον είχε δημιουργήσει από τότε που είχε εξοριστεί στο συγκεκριμένο νησί. Την περίοδο αυτή στο νησί της Σύρου βρίσκεται καθηγητής στο Γυμνάσιο της Σύρου ο φημισμένος φιλόλογος και ιστορικός Βασίλης Ψιλάκης, καταγόμενος από το Καστέλι Χανίων. Ο Κυριάκος συναντά τον Β. Ψιλάκη κι όπως είναι λογικό, συζητά μαζί του το θέμα των σπουδών του γιου του καθώς και μια πιθανή μετεγγραφή του στο Γυμνάσιο Σύρου. Σίγουρα ήταν μια δύσκολη απόφαση η αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος του Ελευθέριου, μα το κόστος των διδασκτρων της σχολής Αντωνιάδου και η δαπάνη του οικοτροφείου ήταν αρκετά ψηλά και το Γυμνάσιο Σύρου δεν υστερούσε σε επίπεδο παρεχόμενων σπουδών, καθώς αποτελούσε ένα από τα καλύτερα Γυμνάσια της Ελλάδας. Επομένως, δεν ήταν δύσκολο ο Κυριάκος να σκεφτεί πολύ σοβαρά τη συζήτησή του με τον Β. Ψιλάκη για τη μετεγγραφή αυτή, ειδικά όταν ο τελευταίος προσφέρθηκε να πάρει τον Ελευθέριο ως οικότροφο στο σπίτι του και να παρακολουθεί στενά τις σπουδές του¹³⁶.

Η οριστική απόφαση του Κυριάκου για την μετεγγραφή του Ελευθέριου στο Γυμνάσιο αρρένων Σύρου στάλθηκε σε μια επιστολή του προς τον Β. Ψιλάκη. Ο Ψιλάκης ευχαρίστησε θερμά τον Κυριάκο για αυτή την απόφαση κι αφού του υπενθύμισε πως ο Ελευθέριος οφείλει να μετακινηθεί στη Σύρο σύντομα λόγω της έναρξης των κατατακτήριων εξετάσεων, αναφέρθηκε στο πρόγραμμα της τρίτης τάξης καθώς και στην επιθυμία του Κυριάκου να διδαχθεί ο Ελευθέριος γερμανικά. Ο Ψιλάκης συμφώνησε με την επιθυμία του Κυριάκου με την προϋπόθεση να μείνει στον Ελευθέριο ελεύθερος χρόνος: *«... Ευχαρίστως δε είδον την απόφασίν σας ... Λοιπόν δεν πρέπει να βραδύνη πολύ ο Ελευθέριος, αλλά να είναι εντός τού δευτέρου δεκαήμερου του Σεπτεμβρίου ... θα εξετασθή ό,τι ηκροάσθη ... εγκλείω ώδε και σύντομόν τι πρόγραμμα*

¹³⁵ Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 143

¹³⁶ Α. Δρακάκης, ό. π., σ. 45, Κ. Μητσοτάκης, ό. π., σ. 63 και Ν. Παπαδάκης, ό. π., σ. 35-36

τής Γ' τού Γυμνασίου ... Ως προς δε τά γερμανικά είμεθα σύμφωνοι και τά διορθώνομεν, αρκεί να οικονομήση ώραν, ταύτα και περί τούτου...»¹³⁷.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως την εποχή εκείνη όποιος μαθητής σημείωνε εξαιρετικές επιδόσεις και διακατεχόταν από υψηλή ευφυΐα, είχε την δυνατότητα να περάσει δύο τάξεις του γυμνασίου σε έναν χρόνο δίνοντας δύο φορές εξετάσεις. Αυτό συνέβη και με τον Ελευθέριο. Συγκεκριμένα, έδωσε επιτυχώς τις εξετάσεις του Φεβρουαρίου για τη μια τάξη και στα τέλη του Ιουνίου έδωσε εξετάσεις για την επόμενη τάξη τις οποίες και αυτές τις πέρασε. Έτσι, πήρε το απολυτήριο μέσα σε έναν χρόνο¹³⁸.

Τον Σεπτέμβριο του 1879 λοιπόν, ο Ελευθέριος επίσημα μετεγγράφεται στο Γυμνάσιο Σύρου και μένει οικότροφος στο σπίτι του καθηγητή Β. Ψιλάκη. Ο προστατευτικός Κυριάκος που αγωνιά κι ανησυχεί διαρκώς για τον γιο του, για άλλη μια φορά αναγκάζεται να είναι μακριά από αυτόν. Ο Β. Ψιλάκης, σε ρόλο καθησυχαστικό, δικαιολογεί την στενοχώρια και την ανησυχία του Κυριάκου και του στέλνει συχνά επιστολές στις οποίες τον ενημερώνει λεπτομερώς για την πρόοδο του Ελευθέριου μα και για την υγεία του, καθώς εμφανίζονται και τον ταλαιπωρούν για άλλη μια φορά ενοχλήσεις, όπως οι ζαλάδες κι η φλεβίτιδα: «... δικαίως θέλετε στενοχωρείσθε, ημείς δε τούτο γινώσκοντες και δικαιούντες Σας ... δυνατόν ήττον επαισθητήν την απουσίαν τοιούτου υιού και εξαίρετου Ρωμιού και Κρητικού ... θέλει διακειθή και αφήσει πέποιθα εποχήν εν τώ Γυμνασίω μας ...»¹³⁹, «... Το δε γυμνάσιον μένει κατευχαριστημένον κατά πάντα, έχον ένα τοιούτον μαθητήν εν πάσιν πρωτεύοντα και αριστεύοντα ...»¹⁴⁰, «... Ο Ελευθέριος εις τάς αρχάς μόνον πράγματι υπέφερεν εκ ζάλης ...»¹⁴¹.

Ο Ελευθέριος στη Σύρο επικεντρώνεται στα μαθήματά του και τον ελεύθερο χρόνο του, σύμφωνα με διηγήσεις ενός συμμαθητή του, του Ιωάννη Βαφία, τον περνάει μοναχικά και συνήθως διαβάζοντας βιβλία στο βιβλιοπωλείο του Ιωάννου Χούμη. Επιπλέον, σημειώνει υψηλές επιδόσεις και είναι ο καλύτερος της τάξης του μα και καταφέρνει να επιβάλλεται στους συμμαθητές του λόγω της ανωτερότητάς του μα και λόγω του χαρακτήρα του. Πάντα, όπως διηγείται ο Βαφίας, πριν την έναρξη κάθε μαθήματος τον Ελευθέριο τον περικύκλωναν οι συμμαθητές του προκειμένου να τον

¹³⁷ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 65-66

¹³⁸ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 47

¹³⁹ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 67

¹⁴⁰ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 73

¹⁴¹ Κ. Μητσοτάκης, *ό. π.*, σ. 68

ακούσουν να αναλύει το μάθημα. Μάλιστα λέγεται πως ο Γυμνασιάρχης, Ιωάννης Παντούρης του είχε πει: «*Βρε παιδί μου Βενιζέλε εσύ θα γίνεις ή πολύ μεγάλος άνθρωπος ή πολύ μεγάλος διάολος*». Όσον αφορά στα στοιχεία του χαρακτήρα του, ο Ελευθέριος περιγράφεται από τον Βαφία ως ένας νέος μελαγχολικός που δεν απολάμβανε τα παιδικά αστεία και το βλέμμα του ήταν ονειροπόλο με ρεμβώδη έκφραση¹⁴².

Το τέλος των σπουδών του στη Σύρο επισφραγίστηκε με τις εξετάσεις του Γυμνασίου που έγιναν στις 20 Ιουνίου του 1880. Ο Ελευθέριος αποφοίτησε με βαθμό κάλλιστα (5 και ¹⁷/₁₉) και διαγωγή κοσμία. Ο Ελευθέριος είχε πάρει 6 σε όλα τα μαθήματα εκτός από τα μαθηματικά που είχε πάρει 4¹⁴³.

Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι πως η διαγωγή του Ελευθέριου στο απολυτήριό του χαρακτηρίστηκε *κοσμία*, ενώ γνωρίζουμε πως η συμπεριφορά του ήταν υποδειγματική. Σύμφωνα με τον Προυκάκη υπάρχουν τρεις διαφορετικές εκδοχές που εξηγούν τον χαρακτηρισμό αυτό. Η πρώτη και επικρατέστερη εκδοχή είναι αυτή που είχε διηγηθεί ο συμμαθητής του, ο Βαφίας. Σύμφωνα με αυτή την διήγηση, είχε δημιουργηθεί ένα επεισόδιο με τον τότε Γυμνασιάρχη Παντούρη. Συγκεκριμένα λέγεται πως ο Ελευθέριος σε ένα διάλειμμα ανέβηκε στην έδρα των καθηγητών τρώγοντας ένα σησαμοκούλουρο για να μιλήσει στους συμμαθητές του, όταν ξαφνικά μπήκε στην αίθουσα ο Παντούρης. Ο Ελευθέριος βιαστικά κατέβηκε από την έδρα δίχως να καθαρίσει τα σουσάμια που είχαν πέσει. Ο Παντούρης, που ήταν ιδιαίτερα αυταρχικός και αυστηρός, εκνευρισμένος που βρήκε την έδρα λερωμένη, ζητούσε να βρεθεί ο ένοχος, αλλά κανείς δεν πρόδωσε τον Ελευθέριο. Ωστόσο λέγεται πως ίσως μετά από καιρό διέρρευσε ότι ο Ελευθέριος ήταν ο αυτουργός, με αποτέλεσμα ο Παντούρης να το μάθει και να τον τιμωρήσει με τον χαρακτηρισμό της κοσμίας διαγωγής στο απολυτήριο¹⁴⁴.

Η δεύτερη εκδοχή του χαρακτηρισμού αυτού είναι πως την περίοδο εκείνη δεν υπήρχαν αυστηρά κριτήρια και πως η *κοσμία* διαγωγή ήταν πραγματικά καλή διαγωγή. Η τελευταία εκδοχή που επιχειρεί να δικαιολογήσει την διαγωγή που δόθηκε στον Ελευθέριο στο απολυτήριό του, έχει να κάνει με μια πρωτοβουλία του Ελευθέριου να προσθέσει στην προσφώνηση που έκανε στον ναύαρχο του γαλλικού στόλου την πικρία και τα παράπονα που έχουν οι Κρητικοί για τη στάση που διατηρούν οι Μεγάλες

¹⁴² Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 50-51

¹⁴³ Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 53, Λ. Μακράκη, *ό.π.*, σ. 145, Κ. Μητσοτάκης, *ό.π.*, σ. 75 και Χ. Προυκάκης, *ό.π.*, σ. 91

¹⁴⁴ Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 50-51 και Χ. Προυκάκης, *ό.π.*, σ. 89

Δυνάμεις απέναντι στους Τούρκους της Κρήτης. Έτσι, η «απειθαρχία» του αυτή τιμωρήθηκε από τον αυταρχικό Παντούρη, καθώς δεν ήταν ενημερωμένος για την κίνηση αυτή του Ελευθέριου μα και γιατί αν τον άφηνε ατιμώρητο, πιθανότατα στο μέλλον να δημιουργούνταν προβλήματα πειθαρχίας στο γυμνάσιο¹⁴⁵.

Μετά τις απολυτήριες εξετάσεις, ο Ελευθέριος θα επιστρέψει στα Χανιά, κοντά στην οικογένειά του και στον ανήσυχο πατέρα που ανυπομονεί να απασχοληθεί ο γιος του με το οικογενειακό κατάστημα. Βαθιά μέσα του όμως ο Ελευθέριος δεν επιθυμεί να αποδεχτεί το εμπορικό μονοπάτι για το οποίο τον προορίζει ο πατέρας του. Την δυσφορία του αυτή, που πολλές φορές μπορεί να την αντιληφθεί κανείς από τις ανταλλασσόμενες επιστολές μεταξύ πατέρα – γιου, δε θα την εκδηλώσει παρά τον επόμενο μόνο χρόνο που θα έχει επιστρέψει στα Χανιά απόφοιτος πλέον της Μέσης Εκπαίδευσης. Ισχυροί του σύμμαχοι εμφανίζονται ο Ψιλάκης, ο καθηγητής του στο γυμνάσιο Σύρου και επιστήθιος φίλος του Κυριάκου, αλλά και η μητέρα του, Στυλιανή, που μάταια προσπαθούν να πείσουν τον πατέρα να επιτρέψει στον Ελευθέριο να εγγραφεί στη νομική σχολή. Ο Κυριάκος γνωρίζει καλά ότι η νομική σχολή οδηγεί ευθέως στην ενασχόληση με την πολιτική σκηνή, μικρόβιο που έχει ήδη ριζώσει στον Ελευθέριο, ενώ ο ίδιος θέλει να διαφυλάξει την οικονομική επιβίωση και σταθερότητα της οικογένειας, κάτι που μόνο μέσω της ενασχόλησης του χαρισματικού γιου με το εμπορικό κατάστημα μπορεί να επιτευχθεί¹⁴⁶.

Προτού ολοκληρωθεί το υποκεφάλαιο αυτό πρέπει να αναδειχθεί το πώς οι σπουδές του Ελευθέριου και το κοινωνικό πλαίσιο της Σύρου επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και των πολιτικών επιδιώξεων του μεγάλου αυτού πολιτικού άνδρα.

Την εποχή όπου ο Ελευθέριος φοιτούσε στο Γυμνάσιο της Σύρου, η Ερμούπολη βρισκόταν σε ακμή. Το λιμάνι της αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά και συγκοινωνιακά κέντρα. Επομένως στη Σύρο ζούσαν αρμονικά μεταξύ τους διαφορετικές κοινωνικές τάξεις με μεγάλες αντιθέσεις. Από την μια πλευρά υπήρχαν οι πλούσιοι αριστοκράτες κι από την άλλη οι εργατικές τάξεις κι οι τάξεις των μικροαστών. Την εποχή που έφθασε ο Ελευθέριος στο νησί, είχαν αρχίσει κιόλας να σχηματίζονται τα πρώτα εργατικά σωματεία της Ελλάδας, όπως ο «*Αδελφικός σύνδεσμος ξυλουργών του ναυπηγείου Σύρου*», τα οποία άρχισαν να διεκδικούν

¹⁴⁵ Χ. Προυκάκης, *ό. π.*, σ. 89-90

¹⁴⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 149-150 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 38-39

δεκάωρη απασχόληση και όχι δωδεκάωρη, που ως τότε προβλεπόταν. Ο Ελευθέριος έζησε από κοντά και τις πρώτες απεργίες των εργατών καθώς και τις πρώτες εργατικές διαδηλώσεις¹⁴⁷. Επομένως είναι αναπόφευκτο να μην επηρεάστηκε βαθύτατα ο Ελευθέριος από την τοπική κοινωνική ατμόσφαιρα της εποχής. Απόδειξη του παραπάνω αποτελεί και ο ισχυρισμός του Παπαδάκη πως «... δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που έλαβε ως πρωθυπουργός ήταν η καθιέρωση του οκταώρου και της αργίας της Κυριακής, ενώ ιδιαίτερη φροντίδα έδειξε και για τους ναυτεργάτες...»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Α. Δρακάκης, *ό. π.*, σ. 54-57 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 36-37

¹⁴⁸ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 37

Γ' Κεφάλαιο

Οι σπουδές και ο δρόμος προς την ενηλικίωση

3.1. Η ζωή στην Κρήτη πριν από τις σπουδές

Ο Ελευθέριος αφού αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Σύρου, επέστρεψε το καλοκαίρι του 1880 σε ηλικία 16 ετών στα Χανιά. Εκεί επρόκειτο να εργαστεί κοντά στον πατέρα του στο οικογενειακό κατάστημα που διατηρούσαν. Αυτό στην πραγματικότητα ήταν η βαθύτατη επιθυμία του πατέρα του, μα όχι και του Ελευθέριου, που επιθυμούσε να ακολουθήσει το δρόμο της Νομικής. Ωστόσο ο Ελευθέριος δεν τόλμησε να αποκαλύψει στον ηλικιωμένο πια πατέρα του αυτή του την επιθυμία.

Ο Ελευθέριος συνοδεύτηκε στα Χανιά από τον καθηγητή του και φίλο της οικογένειας Β. Ψιλάκη μετά από πρόσκληση του Ελευθέριου, προκειμένου να τον ευχαριστήσει για το ενδιαφέρον που του έδειξε και για την φιλοξενία που δέχτηκε ως οικότροφος σπίτι του. Ο Β. Ψιλάκης που γνώριζε πολύ καλά τις μεγάλες δυνατότητες του Ελευθέριου, δεν δίστασε να προσπαθήσει να πείσει τον Κυριάκο σε μια συζήτησή τους να επιτρέψει στον Ελευθέριο να συνεχίσει ακαδημαϊκές σπουδές στην Αθήνα στη σχολή Νομικής. Ωστόσο ο Κυριάκος δεν πείστηκε, καθώς χρειαζόταν τη βοήθεια του γιου του στο μαγαζί μα και γιατί δεν μπορούσε να ρισκάρει να διαθέσει ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για τις σπουδές αυτές καθώς οι αδερφές του Ελευθέριου δεν ήταν εξασφαλισμένες ακόμη και σε περίπτωση θανάτου του όλη η οικογένεια θα δεινοπαθούσε. Εκτός των άλλων, ο Κυριάκος ήθελε να μην ασχοληθεί ο Ελευθέριος με την Νομική, μιας και όλοι όσοι ασχολούνταν με την επιστήμη αυτή εμπλέκονταν στην πορεία με την πολιτική, τις αναταραχές και τις επαναστάσεις, μέλλον που δεν επιθυμούσε για τον γιο του, καθώς κι ο ίδιος ο Κυριάκος είχε δοκιμάσει αρκετές φορές την εξορία. Έτσι η προσπάθεια του Β. Ψιλάκη απέτυχε κι ο Κυριάκος έμεινε αμετάπειστος.¹⁴⁹

Ο έφηβος Ελευθέριος μη μπορώντας να κάμψει την αντίσταση του πατέρα του, υποχωρεί και δραστηριοποιείται ενεργά πλέον στο εμπορικό κατάστημα. Λαμβάνει έτσι το βάπτισμα του πυρός στις πρακτικές δυσκολίες που παρουσιάζει η πραγματική ζωή και δείχνει να τα καταφέρνει. Όπως αναφέρεται στο πόνημα της Μακράκη, ο Ελευθέριος είναι πάντα «ευπροσήγορος» και κεφάλτος με τους πελάτες

¹⁴⁹ Γ. Μουρέλλος, *Βενιζέλος οι αγάπες του, οι χαρές του οι οδύνες του*, Αθήνα 1964, σ. 51–53, Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, σ. 38–39 και Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 2001, σ. 147-150

ενώ ζυμώνεται με το ποικίλο πλήθος που επισκέπτεται το κατάστημα σε διάφορα ζητήματα πολιτικής και καθημερινότητας¹⁵⁰. Αποκτά έτσι ιδιαίτερα αγωνιστικές και πατριωτικές πεποιθήσεις αναφορικά με το κρητικό ζήτημα ενώ διευρύνονται οι κοινωνικοί του ορίζοντες και εξασκείται στη διαδικασία προσωπικής επαφής και διαπραγματεύσεως. Όπως επισημαίνει ο Μουρέλλος, η ενασχόλησή του με το εμπόριο τον βοήθησε και στη μετέπειτα πολιτική του ζωή: «...Σ' όλη την πολιτική ζωή του ... αντίκρυζε τον κάθε άνθρωπο, φίλο ή αντίπαλο, σάν πελάτη τού παλιού “γυαλάδικου” των Χανιών, πού δεν επέτρεπε στον εαυτό του να τον αφήσει να φύγει αν δεν τούπαιρνε κάτι κι αν δεν τον έκαμε να γίνη φίλος και υποστηρικτής της “πραμάτειας” του ...»¹⁵¹.

Παράλληλα με τη δουλειά στο μαγαζί αφιερώνει πολύ χρόνο στη μελέτη λογοτεχνικών έργων, ελληνικής ποίησης και όχι μόνο. Μελετά με μεγάλη προσοχή οποιοδήποτε βιβλίο, καθώς πίστευε πως από όλα όσα διαβάζει κανείς, σίγουρα θα αποκομίσει κάτι. Εκτός από την μελέτη διαφόρων βιβλίων για την απόκτηση εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, επιδίδεται και στη μελέτη ξένων γλωσσών. Ασχολήθηκε ενεργότερα με την τελειοποίηση της εκμάθησης της γαλλικής γλώσσας και ξεκίνησε ταυτόχρονα να μαθαίνει αγγλικά¹⁵². Εντύπωση προκαλεί η θαρραλέα στάση του σχετικά με την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Μάλιστα κάποτε είχε αναφέρει πως: «Και η εκμάθησις μιάς γλώσσης είναι ζήτημα θρασύτητος. Για να μάθης να μιλάς μια ξένη γλώσσα, εφ' όσον βέβαια έχεις τίς απαραίτητες στοιχειώδεις γνώσεις, μη διστάζης. Πέτα τη λέξη πού σούρχεται στο μυαλό χωρίς να πολυσυλλογιέσαι. Θα την πής μια, δυό φορές στραβά. Στο τέλος θα πετύχης τη σωστή έκφραση»¹⁵³. Μέσα από τα παραπάνω λόγια, μπορούμε να καταλάβουμε τον τρόπο που αντιλαμβανόταν ο Ελευθέριος το θέμα της μάθησης και πόσο εξοικειωμένος ήταν με τη διαδικασία αυτή. Φαίνεται πως δεν ανησύχησε ποτέ για τις επιδόσεις του, καθώς γνώριζε πως με οτιδήποτε καταπιάνεται κανείς μπορεί να το τελειοποιήσει αρκεί να έχει κατάλληλες γνώσεις και θράσος ώστε να το επαναλαμβάνει έως ότου το επιτύχει. Πείθει τέλος τον πατέρα του για να συμμετέχει σε θεατρική παράσταση με έργο του Μολιέρου εκδηλώνοντας έτσι καλλιτεχνικές ανησυχίες¹⁵⁴.

Ο Ελευθέριος εκτός από το μαγαζί και τη μελέτη, περνάει κι αρκετό χρόνο με τους εναπομείναντες φίλους του στην Κρήτη. Όλοι μαζί τα Σαββατοκύριακα πηγαίνουν

¹⁵⁰ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 147

¹⁵¹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 54

¹⁵² Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 56 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 151

¹⁵³ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 56-57

¹⁵⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 151-154

στον Προφήτη Ηλία. Εκεί ο Ελευθέριος τους διαβάζει πάντα ποιήματα στη δημοτική, καθώς πιστεύει πως η καθαρεύουσα ήταν γλώσσα «νεκρή, άψυχη»¹⁵⁵.

Οι φίλοι του Ελευθέριου, αν και συχνά πυκνά τον πείραζαν επειδή ήταν κλεισμένος στον εαυτό του και αφιέρωνε πολλές ώρες στη μελέτη, στην πραγματικότητα τον θαύμαζαν για την φιλομάθειά του, κάτι που αποδεικνύεται από τον Κωστή Φούμη: «Όλοι μας τον εθαυμάζαμε από τότε για την πατριωτική του ζέση, για την ευφυΐα του, τη ζωηρότητα και θερμή εγκαρδιότητα προς τούς φίλους του. Είχε ανεβή τόσο ψηλά στην συνείδηση τού κύκλου μας, ώστε είχε καταστή ανώτερος φθόνου»¹⁵⁶. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως ο Ελευθέριος συμπεριφερόταν ανάμεσα στους φίλους του. Κατά την Μακράκη, ο Ελευθέριος έδειχνε αληθινή αφοσίωση στους φίλους του. Ήταν ιδιαίτερα συντροφικός και επεδίωκε να έχει σημαίνουσα θέση στις συζητήσεις τους. Ποτέ δεν μονοπωλούσε το ενδιαφέρον των συζητήσεων και άκουγε προσεκτικά τις απόψεις των συνομιλητών του. Απολάμβανε να κάνει διαλόγους βασισμένους στην επιχειρηματολογία, αλλά έδειχνε αποστροφή σε οποιοδήποτε είδους βιαιότητας. Περιγράφεται κάποιες φορές ως υπεροπτικός και με αλαζονική αυτοπεποίθηση. Ωστόσο ήταν πάντοτε αφοσιωμένος στους φίλους του και βρισκόταν πάντα στο πλευρό τους¹⁵⁷.

Έτσι περνούσε ο καιρός του Ελευθέριου στην Κρήτη. Στιγμή όμως δεν έσβησε από μέσα του η επιθυμία του να σπουδάσει. Πολλές φορές, διάφοροι γνωστοί και φίλοι, που εντυπωσιάζονταν πάντα από τις πολλές γνώσεις που διέθετε και την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιούσε, του έλεγαν: «Κρίμα, μπρε Λευτεράκη, να μη σπουδάσης!». Η φράση αυτή πάντα τον πλήγωνε βαθιά και επειδή δεν ήθελε να εκφράσει κανένα παράπονο κατά του πατέρα του, περιόριζε την απάντησή του στο να λέει με πικρία: «Ε! Τί να γίνη; Το τυχηρόν!»¹⁵⁸.

Ενάμιση ολόκληρο χρόνο εύχεται να πειστεί ο πατέρας του να του επιτρέψει να εγγραφεί στη Νομική σχολή και τελικά το καταφέρνει μόλις τον Οκτώβρη του 1881 αφού χρειάστηκε να επέμβει ο ίδιος ο γενικός πρόξενος της Ελλάδος στα Χανιά, Γεώργιος Ζυγομαλάς. Ειδικότερα ο Γ. Ζυγομαλάς, βλέποντας τις δυνατότητες του Ελευθέριου, αποφασίζει να μιλήσει στον Κυριάκο Βενιζέλο και να του πει αυτό που πραγματικά πιστεύει. Όπως αναφέρει ο Μουρέλλος, ο πρόξενος παρομοιάζει τον

¹⁵⁵ . Μουρέλλος, ό. π., σ. 56

¹⁵⁶ Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 151

¹⁵⁷ Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 152-153

¹⁵⁸ Γ. Μουρέλλος, ό. π., σ. 58

Ελευθέριο με δεσμώτη που είναι εγκλωβισμένος στο εμπόριο, κάτι που δεν αρμόζει σε έναν εξάιρετο Έλληνα σαν αυτόν. Επιπλέον του ανακοινώνει πως η απόφασή του να μη στείλει τον Ελευθέριο για σπουδές, ενώ γνωρίζει τις ηγετικές και πνευματικές ικανότητές του, μόνο και μόνο για να μην ζημιωθούν τα οικογενειακά σχέδια και οικονομικά, είναι μια στάση αντιπατριωτική, καθώς ο Ελευθέριος σπουδάζοντας, θα μπορούσε να προσφέρει στην πατρίδα και στον τόπο του, διεκδικώντας μελλοντικά ηγετικές θέσεις¹⁵⁹.

Τα λόγια του πρόξενου Ζυγομαλά προκάλεσαν μεγάλη ταραχή στον Κυριάκο, ξεπερνώντας όποιους ενδοιασμούς κι αν είχε. Τότε αποφάσισε πως πράγματι ο Ελευθέριος έπρεπε να πάει για σπουδές στην Αθήνα. Έτσι την επόμενη κιόλας μέρα ανακοινώθηκε στον Ελευθέριο από τον Κυριάκο η απόφασή του να ακολουθήσει την ακαδημαϊκή πορεία που διακαώς επιθυμούσε. Μάλιστα, τον παρότρυνε να μη χάσει άλλο χρόνο και να πάρει το πλοίο την ίδια μέρα και να αναχωρήσει για Αθήνα¹⁶⁰.

Έτσι η περίοδος της εμπορικής του απασχόλησης και της αυτομόρφωσης έλαβε τέλος για τον Ελευθέριο. Τώρα του ανοιγόταν διάπλατα το μέλλον και ο Ελευθέριος επίσημα ξεκινά τις ακαδημαϊκές σπουδές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1881.

3.2. Οι σπουδές και τα δύσκολα χρόνια

Έφτασε η στιγμή που ο Ελευθέριος πάντα ονειρευόταν. Το ταξίδι για την Αθήνα ξεκινά. Στο πλοίο συναντά τον φίλο του Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη και τον ξάδελφό του, Χαράλαμπο Πλουμιδάκη, οι οποίοι τον υποδέχονται με ενθουσιασμό κι αποφασίζουν να συγκατοικήσουν μαζί και με κάποιους άλλους συμπατριώτες τους. Νοίκιασαν ένα σπίτι στην οδό Πινακωτών (σημερινή Χαριλάου Τρικούπη) κι ο Ελευθέριος αφιερώθηκε αποκλειστικά στη μελέτη. Έπρεπε να καλύψει σύντομα το κενό που υπήρχε ανάμεσα σε αυτόν και τους συμπατριώτες του, καθώς αυτός έχασε πολύτιμο χρόνο ώσπου να πειστεί ο πατέρας του να του επιτρέψει να σπουδάσει. Αυτή η μεγάλη του προσήλωση στη μελέτη σαφώς κι επηρέασε και τους φίλους του, με αποτέλεσμα όλοι μαζί να επιδίδονται σε προσεκτική μελέτη των συγγραμμάτων της σχολής¹⁶¹.

¹⁵⁹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 58-59, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 154-155 και Ν. Παπαδάκης *ό. π.*, σ. 40

¹⁶⁰ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 59-61

¹⁶¹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 62-63 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 40

Στον ελεύθερο χρόνο που τους απέμενε, οι νέοι φοιτητές διασκεδάζαν στην Αθήνα καθώς εκεί τα πράγματα δεν έμοιαζαν καθόλου με την μικρή, κλειστή κρητική κοινωνία. Παρά το νεαρό της ηλικίας τους όμως, πολλές φορές έκαναν μεγάλες και σοβαρές συζητήσεις που αφορούσαν τα πολιτικά πράγματα και την κατάσταση στην πατρίδα τους, την Κρήτη. Αυτό που ξεχώριζε όμως τον Ελευθέριο στις συζητήσεις αυτές από τους υπόλοιπους, είναι πως ο Ελευθέριος δεν περιοριζόταν στο να αναλύσει την κατάσταση στην Κρήτη και το πιθανό μέλλον της, μα γενίκευε το θέμα αυτό ως θέμα υπόδουλου ελληνισμού, δείχνοντας πάντα σε έναν χάρτη του Αίμου μέχρι πού θα έπρεπε να είναι τα σύνορα του ελληνικού κράτους, πράγμα που συνέχισε να κάνει μέχρι και τη στιγμή που εργαζόταν ως δικηγόρος. Πράγματι ο Ελευθέριος από τότε είχε αρχίσει να οραματίζεται τη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας, κάτι που εκμυστηρεύτηκε κιόλας και στον γαμπρό του, Κ. Μητσοτάκη, όταν ο τελευταίος του έκανε παρατήρηση πως του χάλασε τον χάρτη του γραφείου, επειδή είχε τραβήξει μολυβιές, φτιάχνοντας έτσι τα δικά του σύνορα: *«Μά δεν σου τον χάλασα! Προσπάθησα και θέλησα να τον διορθώσω όπως θα διαμορφωθή κάποια μέρα...»*¹⁶².

Τον πρώτο χρόνο δεν καταφέρνει να αφοσιωθεί στη δια ζώσης παρακολούθηση. Αναγκάζεται να ταξιδεύει συχνά στα Χανιά για το εμπορικό κατάστημα καθώς ο Κυριάκος είναι πλέον αρκετά ηλικιωμένος και σύμφωνα με τη Μακράκη, ίσως ο πατέρας του συμφώνησε να σπουδάσει με την προϋπόθεση να συνεχίσει να προσφέρει βοήθεια στο οικογενειακό κατάστημα, μιας και την εποχή εκείνη δεν ήταν υποχρεωτική η δια ζώσης παρακολούθηση των μαθημάτων. Επιπλέον, ο Ελευθέριος φαίνεται πως δεχόταν γενικότερα συστάσεις και πιέσεις από οικογενειακούς φίλους να επιστρέψει στα Χανιά ώστε να βοηθήσει τον πατέρα του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γράμμα του Δημήτριου Φέρμπου προς τον Ελευθέριο, που περιλαμβάνεται στο πόνημα της Μακράκη: *«... δεν σε ενδιαφέρει νομίζω, διότι υποθέτω ότι και κατά το β' έτος των σπουδών σου θα μείνης εις την Πατρίδα, αφού ως γνωρίζεις, δεν είναι καμμία απολύτως ανάγκη να ακούσης τούς Καθηγητάς σου ... Η γνώμη μου είναι να μην έλθης εφέτος ... Επειδή νομίζω ότι θα είσαι χρήσιμος εις τον πατέρα σου ... πρέπει να μην τού στερήσης την συνδρομήν σου ...»*¹⁶³.

Την επόμενη χρονιά οι συνθήκες βελτιώνονται, ο Κυριάκος πείθεται από τον γιο του να παρακολουθήσει τις σπουδές του δια ζώσης κι ο Ελευθέριος, που είχε

¹⁶² Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 63-66

¹⁶³ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 156-157

υψηλές απαιτήσεις από τον εαυτό του, ένιωσε ότι τον κουράζει η έντονη κοινωνική ζωή που έκανε μαζί με τους συγγαμικούς του με αποτέλεσμα να μετακομίσει μόνος του σε άλλο σπίτι, στην οδό Ομήρου, ώστε να επικεντρωθεί στη μελέτη¹⁶⁴.

Ο Ελευθέριος συχνά αλληλογραφεί με τον Κυριάκο και τα γράμματά του πια δείχνουν πως η πολιτική έχει ριζώσει μέσα του κι αντιλαμβάνεται τα πολιτικά τεκταινόμενα διαφορετικά από τους άλλους και πιο σύνθετα. Αυτό διαφαίνεται και σε μια από τις τελευταίες επιστολές που έστειλε στον πατέρα του, η οποία είχε ως κυρίαρχο θέμα τον θάνατο του τότε πρωθυπουργού της Ελλάδας, Αλέξανδρο Κουμουνδούρου. Ο νεαρός Ελευθέριος γράφει επαινετικά λόγια για τον πολιτικό αυτό επειδή κατάφερε να αποτρέψει τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877 - 1878. Σύμφωνα με τον Ελευθέριο, αν συνέβαινε αυτό, τότε η Ελλάδα θα έχανε πολλά, καθώς οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν ήταν υπέρ ενός πολέμου μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας¹⁶⁵.

Προς το τέλος του δεύτερου έτους σπουδών, ο Ελευθέριος ειδοποιείται να επιστρέψει άμεσα στα Χανιά, διότι η υγεία του πατέρα του χειροτέρευε. Μετά από λίγες ημέρες της επιστροφής του, το καλοκαίρι του 1883, ο Κυριάκος Βενιζέλος απεβίωσε στο σπίτι στις Μουρνιές. Μια δύσκολη περίοδος περιμένει τον Ελευθέριο, καθώς αναγκάζεται να επιστρέψει στα Χανιά να αναλάβει την πατρική επιχείρηση ώστε να συντηρήσει την οικογένεια του. Ταυτόχρονα πρέπει να διατηρεί επαφή με το πανεπιστήμιο – πράγματι, συνεχίζει να διαβάζει στηριζόμενος στα συγγράμματα και τις σημειώσεις των συμφοιτητών του. Περνούν δύο ολόκληρα χρόνια που ο Ελευθέριος εργάζεται και μελετάει ακατάπαυστα.

Ο Ελευθέριος το διάστημα αυτό που βρισκόταν στην Κρήτη ως προστάτης της οικογένειας, δεν ασχολήθηκε μόνο με τις υποθέσεις της επιχείρησής του και τις νομικές σπουδές. Αντίθετα ο Βενιζέλος έκανε τα πρώτα του βήματα να εμπλακεί στην τοπική πολιτική. Την δεκαετία του 1880, όπως σημειώνει η Μακράκη, υπήρχε μια έντονη διαμάχη ανάμεσα στους χριστιανούς της Κρήτης και την οθωμανική τοπική κυβέρνηση. Επειδή όμως τα αιτήματα των χριστιανών δεν λαμβάνονταν υπόψιν της τοπικής κυβέρνησης, τότε διοργανώθηκε διαμαρτυρία στις 16 Μαΐου 1884 στο χωριό Μπουτσουνάρια όπου «...την ανακήρυξιν συνέταξεν ο εκ τού Ριζοσπαστικού Κόμματος Ελευθέριος Βενιζέλος...»¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 40 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 155

¹⁶⁵ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 157-160 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 41

¹⁶⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 162-163

Η διετής αυτή ενασχόληση του Ελευθέριου με την επιχείρηση και με τις σπουδές τον έφερε στα όριά του. Ήταν καιρός πια να ασχοληθεί με ένα από τα δύο. Επειδή τα είχε καταφέρει περίφημα με το κατάστημα και είχε αυξήσει ιδιαίτερα την οικονομική του ευρωστία αποφάσισε πως ήταν πια καιρός να επιστρέψει στην Αθήνα για την αποπεράτωση των νομικών σπουδών¹⁶⁷.

Το 1886 βρίσκει τον Ελευθέριο στην Αθήνα πλέον, οικονομικά αυτάρκη, τελειόφοιτο της Νομικής σχολής να παρακολουθεί ενεργά τα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής και ιδιαίτερα το κρητικό ζήτημα. Στο τέλος του ίδιου έτους είναι που θα αφήσει το πρώτο ευκρινές στίγμα στο πανελλήνιο μετά από παρέμβασή του ως εκπρόσωπος πενταμελούς επιτροπής φοιτητών από την Κρήτη στον διακεκριμένο πολιτικό της Μεγάλης Βρετανίας, Joseph Chamberlain. Ο λόγος που οι νεαροί φοιτητές προσέγγισαν τον πολιτικό αυτό είναι λόγω μιας συνέντευξής του στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» των Αθηνών¹⁶⁸. Στη συνέντευξη αυτή ο Chamberlain είχε αναφέρει πως ενημερώθηκε από κάποιον Έλληνα της Κωνσταντινούπολης ότι οι Κρητικοί θέλουν μεν να απελευθερωθούν από τους Τούρκους, μα δεν επιθυμούν την ένωση με την Ελλάδα. Όπως ήταν λογικό αυτή η δήλωση ξεσήκωσε τον κρητικό λαό και έγινε κεντρικό θέμα στις φυλλάδες των εφημερίδων της εποχής, καθώς οι κρητικοί εξέφρασαν την ενόχλησή τους δημοσιεύοντας ψήφισμα¹⁶⁹.

Η κρητική αντιπροσωπεία με μέλη τους Εμμ. Λιλιμπάκη, Γ. Ανδρεαδάκη, Μ. Ι. Μαρή, Ι. Καψάλη και Ελευθέριο Βενιζέλο, δημοσίευσε πριν τη συνάντηση με τον Chamberlain στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» στις 3 Νοεμβρίου 1886, μια διαμαρτυρία στην οποία δήλωνε ότι «...ο μόνος και αναλλοίωτος πόθος τού κρητικού λαού είναι η μετά τής μητρος Ελλάδος ένωσις, πόθος υπέρ ου και εν τώ μέλλοντι θέλει διά πάσης θυσίας αγωνισθή...»¹⁷⁰. Μετά από αυτή την δημοσίευση οι τολμηροί αυτοί κρητικοί κατευθύνθηκαν προς το ξενοδοχείο όπου διέμενε ο πολιτικός αυτός και ζήτησαν ακρόαση. Ο Άγγλος πολιτικός τους δέχτηκε κι ο Ελευθέριος ανέλαβε εκ μέρους της επιτροπής να απαντήσει σε όλα τα ερωτήματα που τους έθεσαν¹⁷¹. Ο Ελευθέριος, όπως

¹⁶⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 163

¹⁶⁸ Λόγος Chamberlain περί επιθυμίας της Κρήτης για απελευθέρωση από τους Τούρκους και ανεξαρτησία, χωρίς την ένωση με την Ελλάδα, στο: *Ακρόπολις*, αρ. φ. 1597, 31.10.1886, σ. 1-2

¹⁶⁹ Δημοψήφισμα Κρητών στην εφημερίδα αντιδρώντας στον λόγο του Chamberlain, στο: *Ακρόπολις*, αρ. φ. 1570, 3.11.1886, σ. 2, στο εξής βλ. *Ακρόπολις* και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 75

¹⁷⁰ *Ακρόπολις*, αρ. φ. 1570, 3.11.1886, σ. 3 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 165-166

¹⁷¹ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 76-84

επισημαίνει ο Παπαδάκης «*Με πατριωτικό ενθουσιασμό και βαθιά γνώση του Κρητικού Ζητήματος υπεραμύνθηκε του ενωτικού φρονήματος του κρητικού λαού*»¹⁷².

Ο Ελευθέριος θα κάνει ιδιαίτερα θετική εντύπωση τόσο στον Βρετανό για τη παρρησία και τις γνώσεις του, όσο και στον πανελλήνιο Τύπο, όπου η διένεξη των δύο ανδρών διέρρευσε¹⁷³. Μάλιστα ο Ελευθέριος έκανε τόσο μεγάλη εντύπωση στον Άγγλο πολιτικό που λέγεται πως την επόμενη ημέρα που επισκέφθηκε τον Chamberlain ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, Μάρκος Ρενιέρης που ήταν Κρητικός και του ζήτησε κι αυτός με τη σειρά του βοήθεια για την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος, ο Άγγλος πολιτικός του απάντησε: «*Όταν έχετε νέους άνδρες σαν εκείνο το παλληκάρι που μου μίλησε χθές, η πατρίδα σας θ' απελευθερωθή πολύ γρήγορα από τους Τούρκους*»¹⁷⁴.

Ο Βενιζέλος κατορθώνει το εξής έτσι όπως υποστηρίζει ο Ν. Παπαδάκης: να κερδίσει τόσο την εκτίμηση των συμπατριωτών του αλλά και να δώσει τα πρώτα διαπιστευτήρια στο υπόλοιπο πανελλήνιο¹⁷⁵. Αθηναίοι δημοσιογράφοι τον προσεγγίζουν προσπαθώντας να μάθουν περισσότερα για το Κρητικό Ζήτημα θεωρώντας τον εκπρόσωπο της Κρήτης. Επειδή γνώριζαν ότι ήταν πολύ καλά ενημερωμένος, του ζητούσαν να τους συμβουλευτεί πριν τυπώσουν άρθρα και ειδήσεις σχετικά με την Κρητικό Ζήτημα¹⁷⁶.

Λίγο αργότερα, στις αρχές του 1887 ο Βενιζέλος θα παρουσιαστεί για τις τελικές εξετάσεις στη Νομική Σχολή. Φυσικά, είναι ήδη γνωστός στους καθηγητές της σχολής για τη νομική του κατάρτιση και τις γνώσεις που σπάνια ένας τελειόφοιτος έχει, αλλά και για την ενασχόλησή του με τα κοινά. Ο Ελευθέριος με ψυχραιμία, άνεση και ρητορική ευχέρεια εξετάστηκε ενώπιον της ολομέλειας των καθηγητών της σχολής. Αποφοίτησε με βαθμό *Λίαν καλώς* και όχι *Άριστα*, καθώς αυτό του το στέρησε ο καθηγητής ρωμαϊκού δικαίου, Αλκιβιάδης Κρασσάς. Αυτό συνέβη γιατί ο Ελευθέριος τόλμησε να έρθει σε αντιπαράθεση με τον συγκεκριμένο καθηγητή για την ερμηνεία ενός νόμου, του «*περί τής αυτοδυνάμου προστασίας τής νομής*»¹⁷⁷. Ωστόσο η επίδοσή του θεωρήθηκε εξαιρετική ώστε ο καθηγητής Πέτρος Παπαρηγόπουλος είπε: «*Εκ Κρήτης ανατέλλει σήμερον επιστημονικός αστήρ πρώτου μεγέθους*»¹⁷⁸. Μάλιστα η

¹⁷² Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 42

¹⁷³ Διάλογος Ελ. Βενιζέλου με Chamberlain για το θέμα της Κρήτης στο: *Νέα Εφημερίς*, αρ. φ. 309, 5.11.1886, σ. 1-3 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 75-84

¹⁷⁴ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 85

¹⁷⁵ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 43

¹⁷⁶ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 87 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 168

¹⁷⁷ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 89-91, Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 168 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 43

¹⁷⁸ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 91

επιτυχία του Ελευθέριου στις εξετάσεις ανακοινώθηκε μετά από δύο μέρες ως συγχαρητήρια ανακοίνωση και στη φυλλάδα της 17 Ιανουαρίου του 1887 της εφημερίδας *Νέα Εφημερίς*: «Εξετασθείς, χθές, ο εκ Χανίων τής Κρήτης τελειόφοιτος τής Νομικής Σχολής ευφυέστατος και επιμελέστατος νέος, κ. Ελευθέριος Βενιζέλος, έτυχε τού διδακτορικού πτυχίου με τον βαθμόν “Λίαν καλώς”. Τα εγκάρδια συγχαρητήρια των κ.κ. Καθηγητών, οίτινες πάντες εθαύμασαν αληθώς τας γνώσεις, την ευστοχίαν και την ετοιμότητα τού εξεταζομένου ...»¹⁷⁹.

Μετά από τις εξετάσεις, ο Ελευθέριος συγκινημένος από τις εκδηλώσεις των φίλων του και ενθουσιασμένος με την επιτυχία του βγήκε να γιορτάσει μαζί με τους υπόλοιπους συμφοιτητές την επιτυχία τους μα και την πρώτη ήττα του καθηγητή τους, Κρασσά¹⁸⁰.

Παρόλο που οι εξετάσεις τελείωσαν επιτυχώς για εκείνον, ίσως τον ενόχλησε ο βαθμός που πήρε και δεν ήταν ικανοποιημένος. Πραγματικά επιθυμούσε τον βαθμό *Άριστα*. Αυτό φαίνεται από το κάπως απολογητικό γράμμα που έστειλε στη μητέρα του, το οποίο όμως δεν στερείται από στοιχεία της μεγάλης αυτοπεποίθησης από την οποία διακατεχόταν ο Ελευθέριος: «Σεβαστή μου Μήτηρ, Χθές προσήλθα εις εξετάσεις και ανηγορεύθην διδάκτωρ. Ούτε το δίπλωμα, ούτε ο βαθμός αισθάνομαι να μου δίδουν αξίαν τινά. Η αληθής αξία δείκνυται εν τοίς έργοις και πιστεύω, προσφιλής μου μήτερ, ότι, καίτοι δεν θα ευχαριστηθήτε από το αποτέλεσμα των εξετάσεών μου, δεν θα επαύσατε όμως φρονούσσα ότι ο υιός σας είναι άξιος καλλιτέρου μέλλοντος και κέκτηται τά προσόντα εκείνα δι' ών θέλει προβή εις επίτευξιν αυτού. Διατελώ μετά σεβασμού Ο υιός σας Ελευθέριος Βενιζέλος»¹⁸¹.

Ο Ελευθέριος μετά το τέλος των ακαδημαϊκών του σπουδών ετοιμαζόταν να επιστρέψει στα Χανιά. Απροσδόκητα όμως αρρώστησε και είχε πυρετό. Τελικά δεν επρόκειτο για ένα απλό κρύωμα, όπως στη αρχή πίστευε, μα είχε τυφοειδή πυρετό. Άμεσα η αδερφή του η Ευανθία έσπευσε για να τον βοηθήσει. Καθ' όλη τη διάρκεια της ασθένειάς του, σύμφωνα με τον Μουρέλλο, σκεφτόταν μήπως του συμβεί ό,τι είχε συμβεί και στον αδερφό του Αγαθοκλή από αυτή την ασθένεια, η οποία τον είχε καταστήσει διανοητικά ανάπηρο. Ο τυφοειδής πυρετός κράτησε για είκοσι πέντε

¹⁷⁹ Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 169 και Συγχαρητήρια ανακοίνωση για την επιτυχία του Ελευθέριου στις εξετάσεις, στο: *Νέα Εφημερίς*, αρ. φ. 17, 17.1.1887, σ. 2

¹⁸⁰ Γ. Μουρέλλος, ό. π., σ. 91-92

¹⁸¹ Γ. Μουρέλλος, ό. π., σ. 93 και Λ. Μακράκη, ό. π., σ. 170

ημέρες, προκαλώντας του τους κισσούς που τον ταλαιπώρησαν σε ολόκληρη την μετέπειτα ζωή του¹⁸².

Τελικά, ο Ελευθέριος αναχώρησε από την Αθήνα τον Μάρτη του 1887 με προορισμό τα Χανιά όπου επρόκειτο να ανοίξει δικηγορικό γραφείο¹⁸³. Γεμάτος εφόδια, ψυχικά και πνευματικά, ήταν έτοιμος να ξεκινήσει τη δικηγορική του καριέρα μέχρι να τον κερδίσει μια για πάντα ο μεγάλος του έρωτας, η πολιτική.

Προτού όμως ολοκληρωθεί το κεφάλαιο αυτό είναι χρήσιμο να καταγραφούν και κάποιες ιδιωτικές στιγμές του Ελευθέριου, κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων, ώστε να γνωρίσουμε καλύτερα άλλες, προσωπικές πτυχές του του ιδιωτικού του βίου μα και τους λεπτούς τρόπους με τους οποίους αντιμετώπιζε καθημερινές στιγμές.

Σύμφωνα με τον Μουρέλλο, όταν ο Ελευθέριος ήταν ακόμα φοιτητής, κάποτε ταξίδεψε από την Κρήτη προς τον Πειραιά μαζί με τους συμφοιτητές του. Συνεπιβάτης στο πλοίο εκείνη την ημέρα ήταν και ένας Αρμένιος έμπορος, ο Καλούστ Παπαζιάν. Κατά τη διάρκεια του κουραστικού αυτού ταξιδιού, ο έμπορος αποκοιμήθηκε στο κατάστρωμα. Όταν ξύπνησε, είδε το πορτοφόλι του να λείπει και εξοργισμένος απαίτησε να ερευνηθούν όλοι οι επιβάτες του πλοίου, καθώς ήταν σίγουρος ότι κάποιος το έκλεψε. Αυτή η απαίτηση, όπως ήταν φυσικό, εξόργισε και έθιξε τους επιβάτες του πλοίου και ιδιαίτερα τον Βενιζέλο. Τελικά, το πορτοφόλι βρέθηκε άθικτο, κάτω από το σημείο που είχε αποκοιμηθεί ο Αρμένιος, ώστε ο Ελευθέριος, για να πάρει τα δίκια του απηύθυνε στον Αρμένιο πως εξαιτίας της άδικης κατηγορίας περί κλοπής που υπέστησαν αυτός κι οι φίλοι του, οφείλει να τους παραθέσει γεύμα όταν φθάσουν.

Πράγματι, όταν έφθασαν στην Αθήνα, ο Καλούστ Παπαζιάν μαζί με τους φοιτητές πήγαν και γευμάτισαν σε ένα από τα καλύτερα εστιατόρια. Ο Ελευθέριος άρχισε να παραγγέλνει πολλών και διαφόρων ειδών πιάτα, κάτι που ανησύχησε τον Αρμένιο έμπορο. Τότε ο Καλούστ, φοβούμενος μην πληρώσει μεγάλα χρηματικά ποσά λόγω των αλλεπάλληλων παραγγελιών του Ελευθέριου, πήγε να πληρώσει τον λογαριασμό, ώστε να σταματήσουν να γίνονται περισσότερες παραγγελίες. Με μεγάλη του έκπληξη ανακαλύπτει πως ο λογαριασμός ήταν ήδη εξοφλημένος από τον νεαρό Ελευθέριο, ο οποίος του είπε γεμάτος αυτοπεποίθηση και υπεροψία: «Για να μάθης κ.

¹⁸² Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 93-95 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 171

¹⁸³ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 171

Καλούστ να διακρίνης ποιούς πρέπει να ερευνάς, σάν χάνης κάτι, και ποιους πρέπει να σέβεσαι»¹⁸⁴.

3.3. Η απαρχή της σταδιοδρομίας

3.3.1. Ο Ελευθέριος δικηγόρος

Ο Ελευθέριος επέστρεψε στα Χανιά στις 10 Μαρτίου του 1887 έχοντας το πτυχίο του από τη Νομική σχολή. Ο περίγυρός του τον επικροτούσε για όλα όσα είχε επιτύχει και όλοι έβλεπαν καθαρά τις ικανότητες του νέου αυτού δικηγόρου. Ιδιαίτερα συγκινητικό για αυτόν ήταν και η επιστολή του φίλου του, Κωστή Φούμη, που του έγραψε: «*Δώσε μου, αγαπητέ Λευτέρη, το χέρι σου να το σφίξω θερμά για το κατόρθωμά σου...*»¹⁸⁵.

Δε βιάστηκε να ασκήσει άμεσα τα δικηγορικά του καθήκοντα, μιας και πρόσφατα είχε περάσει την περιπέτεια της υγείας του, προσβεβλημένος από τον τυφοειδή πυρετό. Σχεδίαζε να ενισχύσει τα τυπικά του προσόντα κάνοντας μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό, πιθανότατα στη Γερμανία, ώστε συνέχισε να μελετά ξένες γλώσσες. Ωστόσο δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει την επιθυμία αυτή λόγω κάποιων οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε. Λέγεται πως ο πραγματικός λόγος που δεν εκπληρώθηκε αυτή η επιθυμία, ήταν ο έρωτάς του με την Μαρία Κατελούζου¹⁸⁶.

Έτσι την χρονική περίοδο ανάμεσα στον Μάρτιο του 1887 και τον Μάιο του 1888 ο Ελευθέριος ξεκουράστηκε και διασκέδασε περιτριγυρισμένος από τον οικογενειακό και φιλικό του κύκλο. Μάλιστα την περίοδο αυτή αγόρασε κι ένα γάιδαρο με τον οποίο μετακινούνταν, λόγω του ιατρικού προβλήματος και της χρόνιας φλεβίτιδας που είχε¹⁸⁷.

Στο διάστημα αυτό έζησε μια απλή ζωή αλλά πολύ δραστήρια. Έκανε παρέα με τους ίδιους φίλους που είχε πριν πάει για σπουδές και με άλλους νέους. Συνήθιζε να συμμετέχει σε εσπερίδες χαρτοπαιξίας με μέλη των προξενικών σωμάτων των Χανίων και μάλιστα μετατράπηκε σε έναν πολύ καλό παίκτη¹⁸⁸. Όπως επισημαίνει η Μακράκη στο πόνημά της, αυτή η ερασιτεχνική απασχόληση του Ελευθέριου, αποτέλεσε ένα

¹⁸⁴ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 67-68

¹⁸⁵ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 96 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 173

¹⁸⁶ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 97 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 173-177

¹⁸⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 174

¹⁸⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 174-175 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 47

πολύτιμο κοινωνικό βοήθημα για τις πολιτικές σχέσεις, καθώς τα παιχνίδια αυτά και ιδιαίτερα το μπριτζ, ήταν ένα παιχνίδι ιδιαίτερα δημοφιλές ανάμεσα στους κύκλους των πολιτικών¹⁸⁹. Επιπλέον ο Ελευθέριος συνήθιζε να κάνει εκδρομές με τους φίλους του και να πηγαίνει και σε διάφορα γλέντια που γίνονταν ανάμεσα σε φίλους. Σε ένα από αυτά μάλιστα γνώρισε και την Μαρία Κατελούζου, που θα γινόταν στη συνέχεια η γυναίκα του¹⁹⁰.

Η Μαρία – Ελευθερίου Κατελούζου ήταν κόρη του Σοφοκλή Κατελούζου και της Πιπίνας, το γένος Σταυράκογλου. Η οικογένειά της καταγόταν από τα Κύθηρα κι ο πατέρας της απασχολούνταν με το εμπόριο¹⁹¹. Ο Ελευθέριος την γνώριζε από το 1885, καθώς αυτή ήταν φίλη μιας αδερφής του. Δεν είχαν ξανασυναντηθεί από τότε, με αποτέλεσμα, όταν την αντίκρουσε ξανά σε έναν περίπατο με την αδερφή του, ο Ελευθέριος γοητεύτηκε από την ομορφιά της. Από την φωτογραφία της που έχει διασωθεί, φαίνεται να ήταν μάλλον μικρόσωμη με αρμονικές διαστάσεις, μελαχρινή, με σκούρα μάτια και αγαθό πρόσωπο¹⁹². Όπως αναφέρεται στο πόνημα της Μακράκη: *«Η ανάμνηση που έχει απομείνει από αυτήν στα Χανιά είναι η εικόνα ενός αυθόρμητου, ζεστού και καλοσυνάτου κοριτσιού, καθόλου διανοούμενου, απλού και με σωστή κρίση»*¹⁹³.

Ο Ελευθέριος φαίνεται πως ερωτεύτηκε κεραυνοβόλα την Μαρία σε αυτήν συνάντηση γεγονός που έγινε αντιληπτό άμεσα από την οικογένειά του, καθώς πρώτη φορά είδαν τον Ελευθέριο τόσο κεφάτο. Αυτό μάλιστα αποτέλεσε θέμα συζήτησης στο σπίτι του Ελευθερίου ανάμεσα στη μητέρα του και τις αδερφές του. Ο Ελευθέριος, αποδεχόμενος τα αισθήματά του, ζήτησε από τη μητέρα του να οργανώσουν άμεσα μια γιορτή στο σπίτι και να προσκαλέσουν την οικογένεια Κατελούζου σαν ανταπόδοση της φιλοξενίας που παρείχαν σε αυτόν και στις αδερφές του στο γλέντι που είχαν κάνει. Μέχρι την διοργάνωση της γιορτής αυτής, ο Ελευθέριος προσπαθούσε να βρει προφάσεις ώστε να περνά συχνά από τον Φιρκά, εκεί όπου διέμενε η Μαρία. Μάλιστα λέγεται πως όταν δεν την έβλεπε στο μπαλκόνι, μελαγχολούσε και διαγραφόταν στο πρόσωπό του η θλίψη. Τα συναισθήματα του Ελευθερίου και της Μαρίας ήταν αμοιβαία. Δεν άργησε να έρθει η μέρα όπου ο Ελευθέριος ζήτησε τη Μαρία σε γάμο. Ο Σοφοκλής Κατελούζος *«μ’ ανεπιτήδευτη χαρά»*, όπως αναφέρει ο Μουρέλλος,

¹⁸⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 175

¹⁹⁰ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 175 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 98-106

¹⁹¹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 175 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 98, 126

¹⁹² Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 175 και Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 98

¹⁹³ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 175

ανταποκρίθηκε θετικά στην πρόταση του Ελευθέριου και το νεαρό ζευγάρι αρραβωνιάστηκε στις 9 Ιανουαρίου 1889¹⁹⁴. Ο γάμος για το νεαρό ζευγάρι έπρεπε να περιμένει για λίγο, μέχρι να βρει ο Ελευθέριος τα πατήματά του, καθώς μόλις είχε ανοίξει το δικηγορικό γραφείο κι είχε ξεκινήσει τα πρώτα του δημοσιογραφικά βήματα¹⁹⁵.

Ο Ελευθέριος, όπως διατυπώθηκε και νωρίτερα, δεν ασχολήθηκε άμεσα με την δικηγορία όταν έφτασε στο νησί. Εκτός από το γεγονός πως χρειαζόταν μια ανάπαυλα να αναρρώσει πλήρως από την ασθένεια που τον είχε πλήξει, βρισκόταν σε οικονομική δυσχέρεια κι αδυνατούσε να ανοίξει δικό του δικηγορικό γραφείο. Επιπλέον, επιθυμούσε να επιδιώξει μια θέση δικαστικού λειτουργού, καθώς έτσι όχι μόνο θα αποκτούσε οικονομική ασφάλεια και πείρα, μα θα είχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί με την πολιτική στον ελεύθερο χρόνο του. Σύμφωνα με την έρευνα της Μακράκη σε δημόσια έγγραφα, πληροφορούμαστε πως ο Ελευθέριος κατέθεσε υποψηφιότητα για εφέτης δύο φορές. Την πρώτη φορά που κατέθεσε, είχε εκλεγεί αναπληρωτής «προσθέτου εφέτου» αλλά δεν αποδέχτηκε και παραιτήθηκε. Σε λιγότερο από έναν χρόνο, 20 Μαΐου 1888, κατέθεσε ξανά, μα απέτυχε¹⁹⁶. Έτσι άνοιξε μπροστά του ο δρόμος για την άσκηση της δικηγορίας ως ελεύθερος επαγγελματίας.

Το 1888 ο Ελευθέριος ανοίγει κι επίσημα το δικηγορικό του γραφείο. Αρχικά βρίσκεται εγκατεστημένο στο Καστέλλι και έπειτα μεταφέρεται στην Οδό Εισοδίων, δίπλα από τον μητροπολιτικό ναό της πόλης των Χανίων¹⁹⁷.

Ο Ελευθέριος στα πρώτα του επαγγελματικά βήματα υποστηρίχθηκε πολύ από τον γαμπρό του, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, ο οποίος επειδή είχε εκλεγεί εφέτης στο Εφετείο Κρήτης, προώθησε ολόκληρη την πελατεία του δικηγορικού του γραφείου στον Ελευθέριο. Βέβαια πρέπει να τονιστεί πως ο Ελευθέριος δεν απέκτησε σπουδαία δικηγορική σταδιοδρομία μόνο λόγω της βοήθειας του γαμπρού του, μα και γιατί ο ίδιος είχε βαθιά παιδεία και ήταν μορφωμένος με νομικές γνώσεις και αξίες. Επιπρόσθετα στην τοπική κοινωνία ήταν γνωστός για τα κατορθώματά του στην Αθήνα μα και για την αυτοπεποίθηση και την επιμέλεια από τις οποίες διακατεχόταν¹⁹⁸.

Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τα δύο κιόλας πρώτα χρόνια εργασίας του, ο Ελευθέριος είχε αναλάβει και είχε διεκπεραιώσει διακόσιες υποθέσεις. Είναι

¹⁹⁴ ΓΑΚ, *Ιστορικό Αρχείο Κρήτης*, Αρχείο Εφημερίδων Χανίων, φάκ. 1889, αρ. 23

¹⁹⁵ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 98-108 και Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 176-178

¹⁹⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 180-181 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 48

¹⁹⁷ Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 48

¹⁹⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 181-184 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 48

πραγματικά εντυπωσιακό ένας νέος δικηγόρος να καταφέρει να αναλάβει τόσες πολλές υποθέσεις στα πρώτα βήματα της καριέρας του. Μάλιστα και στα επόμενα χρονικά διαστήματα που απασχολήθηκε ως δικηγόρος, οι υποθέσεις που αναλάμβανε διαρκώς πλήθαιναν, ώστε χρειάστηκε να ζητήσει τη συνεργασία συναδέλφων του. Γνωρίζουμε πως αμειβόταν με πολύ ψηλά χρηματικά ποσά σε σχέση με τους υπόλοιπους δικηγόρους της εποχής του. Ωστόσο, δεν κατάφερε να αποταμιεύσει μεγάλο ποσό χρημάτων καθώς είχε να τακτοποιήσει οικογενειακές υποχρεώσεις αλλά και γιατί απολάμβανε να ξοδεύει χρήματα ακαταλόγιστα, σε αντίθεση με τον συντηρητικό πατέρα του¹⁹⁹.

Προτού αναφερθούν τα είδη των υποθέσεων με τα οποία ασχολήθηκε ο Ελευθέριος, πρέπει να αναφερθεί πως η δικηγορική του καριέρα δεν ήταν μια συνεχόμενη πορεία. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Πάλλη, μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: από το 1888 έως το 1896, από το 1901 ως το 1905 κι από το 1906 ως το 1909²⁰⁰.

Την εποχή δραστηριοποίησης του Ελευθερίου στην Κρήτη, συνυπήρχαν μουσουλμάνοι και ελληνορθόδοξοι. Ο Ελευθέριος στην αρχή της καριέρας του ανέλαβε μερικές υποθέσεις οι οποίες απασχόλησαν ιδιαίτερα την τοπική κοινωνία, καθώς αφορούσαν αντιδικίες μεταξύ αυτών των δύο κοινοτήτων.

Για να σχηματιστεί μια πληρέστερη εικόνα των υποθέσεων με τις οποίες απασχολήθηκε ο Ελευθέριος, θα παρουσιαστούν τρεις περιληπτικά. Οι δυο από αυτές τις υποθέσεις είχαν ως θέμα αποπλανήσεις και η άλλη μια περίπτωση ανθρωποκτονίας. Στην πρώτη υπόθεση, μια νεαρή κοπέλα αποπλανήθηκε από τον μνηστήρα της ο οποίος υποσχόμενός της γάμο, την βίασε και την εγκατέλειψε. Στην συγκεκριμένη υπόθεση, ο Ελευθέριος ανέλαβε την υπεράσπιση του θύτη. Με πολύ έξυπνο τρόπο, ο Ελευθέριος επικαλούμενος λόγους «κληρονομικότητας» -ότι ο θύτης δηλαδή δεν ευθύνεται καθώς μεγάλωσε σε ένα οικογενειακό περιβάλλον όπου και ο πατέρας του δεν ήταν υποδειγματικός- κατάφερε να πείσει τους δικαστές και να κερδίσει την υπόθεση.

Μια άλλη υπόθεση που είχε αναλάβει, είχε θέμα πάλι αποπλάνηση ενός κοριτσιού. Συγκεκριμένα μήνυση πραγματοποίησε ενάντια σε έναν χριστιανό πελάτη του μια μουσουλμάνα μητέρα, η οποία, σύμφωνα με την καταγγελία της, ο πελάτης του Ελευθερίου είχε αποπλανήσει την μουσουλμάνα ανήλικη κόρη της. Ωστόσο, η ανήλικη

¹⁹⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 183-185

²⁰⁰ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 181

μουσουλμάνα είχε πάει στο σπίτι του εναγόμενου με σκοπό την εκούσια απαγωγή της. Ο Ελευθέριος, μεταφράζοντας αποσπάσματα από γερμανικά κείμενα ποινικού δικαίου, κατάφερε να πείσει το δικαστήριο πως δεν είναι νομικά αξιόποινη πράξη η απόφαση κάποιου να φύγει από το σπίτι του εκούσια, με αποτέλεσμα να κερδίσει κι αυτήν την υπόθεση.

Ωστόσο, η υπόθεση που σκανδάλισε όσο τίποτα την χριστιανική κοινότητα της Κρήτης μα κι έδωσε μετέπειτα πάτημα στους πολιτικούς του εχθρούς να το χρησιμοποιήσουν ως όπλο στην πολιτική τους φαρέτρα εναντίον του Ελευθέριου, ήταν η υπόθεση της δολοφονίας ενός μουσουλμάνου μπέη, του Τεβφίκ Μπεντρί μπέη στο Λουτράκι της Κυδωνίας το 1894. Η υπόθεση αυτή οδήγησε στο εδώλιο δύο Έλληνες και πολλοί θεωρούσαν πως η σύλληψή τους ήταν άδικη κι υπήρχαν πολιτικοί λόγοι πίσω από αυτό. Ο Ελευθέριος ανέλαβε συνήγορος πολιτικής αγωγής, προσφέροντας τις υπηρεσίες του σε μουσουλμάνους. Τελικά οι συλληφθέντες, κρίθηκαν ένοχοι και καταδικάστηκαν σε θάνατο με απαγχονισμό²⁰¹.

Η παραπάνω υπόθεση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και πολλοί ήταν αυτοί που τον κατηγορήσαν ως τουρκόφιλο. Άλλοι πάλι θεώρησαν πως ο εμπλοκή του Ελευθέριου στην υπόθεση αυτή, αποδεικνύει την αμεροληψία και την ακεραιότητά του μα και την ικανότητα, όπως αναφέρει η Μακράκη, «να χωρίζει τα προβλήματα κοινού ποινικού δικαίου και στοιχειώδους ανθρώπινης αξιοπρέπειας από τα πατριωτικά του καθήκοντα και τις υποχρεώσεις»²⁰².

Στην ηλικία των είκοσι πέντε ο Ελευθέριος έχει καταφέρει πολλά στην επαγγελματική του πορεία. Χάρη στην υψηλή επιστημονική του κατάρτιση, την αυτοπεποίθηση, τον χειμαρρώδη λόγο του έχει καταφέρει να είναι ένας από τους κορυφαίους δικηγόρους της Κρήτης. Φαινομενικά ο Ελευθέριος έχει καταφέρει ό,τι ήθελε πάντα. Ωστόσο ο Ελευθέριος ποτέ δεν αναπαύοταν και δεν επιθυμούσε να μείνει στάσιμος στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Αντίθετα, άρχισε να συνειδητοποιεί πως αυτό που του αρμόζει είναι να αναλάβει έναν πιο ενεργό ρόλο στην πολιτική σκηνή του τόπου του. Έτσι, ταυτόχρονα με την άσκηση της δικηγορίας, ξεκίνησε και την πολιτική αρθρογραφία²⁰³.

²⁰¹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 188-191

²⁰² Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 191 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 48

²⁰³ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 192-193

3.3.2. Ο Ελευθέριος δημοσιογράφος

Ο Ελευθέριος, που επιθυμούσε να ασχοληθεί με την πολιτική σκηνή, όπως και άλλοι πολιτικοί της εποχής του, γνώριζε πως προτού εμπλακεί, πρέπει να έχει αποκτήσει μια θέση κύρους κι εξουσίας που θα αναγνωριζόταν δημόσια. Επομένως η ενασχόλησή του με την δημοσιογραφία και συγκεκριμένα με την πολιτική αρθρογραφία, ήταν μονόδρομος.

Την εποχή εκείνη ο χώρος της δημοσιογραφίας ήταν αρκετά ανταγωνιστικός κι οι αρθρογράφοι μπορούσαν να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν αντιλήψεις μα και να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις. Αυτό το γνώριζε πολύ καλά ο Ελευθέριος και συνειδητά ενεπλάκη ώστε να το χρησιμοποιήσει υπέρ του για να βάλει τα θεμέλια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Εξάλλου αποδεδειγμένα είχε ταλέντο να πείθει τους ακροατές του με τρόπο ανεπαίσθητο, να παρατηρεί και να αφουγκράζεται τις ανάγκες που προέκυπταν.

Η ευκαιρία λοιπόν να ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία του εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της δικηγορικής του δραστηριότητας, τον Δεκέμβριο του 1888. Συγκεκριμένα η πρόταση να ασχοληθεί με την αρθρογραφία του έγινε από τον γαμπρό του, Κωνσταντίνο Μητσοτάκης²⁰⁴.

Ο τελευταίος, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, είχε εκλεχθεί εφέτης. Έτσι, εκτός από την απόσυρσή του από τη δικηγορία, όφειλε να εγκαταλείψει και την ιδιότητα του εκδότη της φιλελεύθερης εφημερίδας *Λευκά Όρη*. Ο Μητσοτάκης λοιπόν πέρα από την προώθηση της πελατείας του στον Ελευθέριο, του πρότεινε να αναλάβει τη θέση του στην εφημερίδα.

Ο Ελευθέριος παίρνει τη μεγάλη απόφαση και μαζί με τους Κωστή Φούμη, Ιάκωβο Μοάτσο και Χαράλαμπο Πωλογεωργάκη, επανεκδίδουν την εφημερίδα στις 19 Δεκεμβρίου 1888. Ο Ελευθέριος και οι φίλοι του, η «ομάδα των *Λευκορειτών*» όπως τους ονόμαζαν, εξέδιδαν την εφημερίδα αυτή μέχρι και τον Ιούνιο του 1889. Ο Ελευθέριος υπογράφει τα άρθρα του με το ψευδώνυμο *Λευκορείτης*²⁰⁵. Η πολιτική θέση κι οι σκοποί της εφημερίδας προσδιορίστηκαν από τους συντάκτες της από το πρώτο κίονας φύλλο, στις 9 Δεκεμβρίου 1888: «*Τά “Λευκά Όρη” ... κύριον σκοπόν έχουσι την υπεράσπισιν και ανάπτυξιν των αληθινών συμφερόντων τού τόπου ... αναπτυχθώσιν ... αι ηθικαί και υλικά δυνάμεις τού Κρητικού λαού ... να θέσωσι τάς βάσεις τής δυνατής*

²⁰⁴ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 194-195 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 49

²⁰⁵ ΓΑΚ, *Ιστορικό Αρχείο Κρήτης*, Αρχείο Εφημερίδων Χανίων, φάκ. 1889, αρ. 1-2

και υγιούς τούτου μορφώσεως και να οδηγήσωσι τούτον εις βήματα τής προόδου και του αληθούς πολιτισμού ... Η στασιμότης είναι βλαβερωτάτη, η δε άρνησις πάσης καλυτερεύσεως, προπαρασκευάζουσα την αθλιότητα, άγει εις τάς εμφυλίους διαμάχας και την πόρθησιν των δημοσίων παροχών, ήτις ως άμεσον αποτέλεσμα έχει την διαφθοράν των χαρακτήρων»²⁰⁶.

Οι συντάκτες της εφημερίδας και ιδιαίτερα ο Ελευθέριος, καθ' όλη τη διάρκεια της αρθρογραφίας τους φρόντιζαν να έχουν έναν ενωτικό χαρακτήρα. Έστειλναν το μήνυμα της συμφιλίωσης μεταξύ των χριστιανών και την επικράτηση της ειρήνης σε ολόκληρο το νησί. Στην αρθρογραφία του ο Ελευθέριος, μαχόταν όχι μόνο για νέες πολιτικές μεταρρυθμίσεις και την ένωση με την Ελλάδα μα αγωνιζόταν και για την πνευματική και ηθική ανάταση του τόπου²⁰⁷. Γράφει στις 2 Ιανουαρίου του 1889: «Καθήκον ημών θεωρούμεν, όπως συστήσωμεν τοίς οπαδοίς αμφοτέρων των μερίδων να παραιτηθώσι πλέον τής επιβλαβέστατης διαμάχης διά την εκπόρθησιν των θέσεων και να φροντίσωσι να υψώσωσι την μεταξύ των άμιλλαν περί την συζήτησιν και πραγματοποίησιν των ζωτικών συμφερόντων τού τόπου»²⁰⁸.

Η εφημερίδα κυκλοφόρησε για έξι μήνες, μέχρι τον Ιούνιο του 1889. Παρά το σύντομο αυτό χρονικό διάστημα, ο Ελευθέριος κατάφερε μέσω της συμφιλιοτικής κι ενωτικής στάσης που διατηρούσε στα άρθρα του, να μετατραπεί στα μάτια των συμπατριωτών του αυτός που αντιπροσώπευε, όπως επισημαίνεται στο πόνημα της Μακράκη, «τα συναισθήματα, τις επιθυμίες και τις θέσεις των νέων και προοδευτικών στοιχείων της εθνικιστικής ιντελιγκέντσιας στην Κρήτη»²⁰⁹.

Ο νεαρός Ελευθέριος, δικηγόρος και δημοσιογράφος, καταφέρνει και δραστηριοποιείται επιτυχώς στην κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της εποχής του. Με την άσκηση της δικηγορίας μαθαίνει να αναπτύσσει την ικανότητα να επιχειρηματολογεί, με την δημοσιογραφία μαθαίνει να αναπτύσσει και να εξελίσει την αναλυτική του δεινότητα και καταφέρνει να βρίσκεται πάντα μέσα στην επικαιρότητα και να γνωρίζει πρώτος τις πολιτικές εξελίξεις του τόπου του. Επιπλέον, γίνεται πια γνωστός, αποκτά φήμη κι αρχίζει να αποκτά, χάρη στον χειμαρρώδη πειστικό και πατριωτικό λόγο του, πολλούς ακολούθους. Έτσι, την άνοιξη του 1889, η στιγμή που ονειρευόταν έφτασε. Ήρθε ο καιρός να εκφράσει τις απόψεις του και στο

²⁰⁶ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 194-200

²⁰⁷ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 198-200

²⁰⁸ ΓΑΚ, *Ιστορικό Αρχείο Κρήτης*, Αρχείο Εφημερίδων Χανίων, φάκ. 1889, αρ. 1

²⁰⁹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 196-197

κρητικό κοινοβούλιο. Ο Ελευθέριος κατεβαίνει υποψήφιος του Φιλελευθέρου Κόμματος στην επαρχία Κυδωνίας και εκλέγεται²¹⁰. Ανοίγει λοιπόν επίσημα ο δρόμος στον νεαρό φιλόδοξο νέο, μετά από μια δαιδαλώδη και επίπονη διαδρομή, να φανεί αντάξιος των ελπίδων των κρητικών που πίστεψαν σε αυτόν και μετέπειτα, στο πέρασμα των χρόνων να αναδειχθεί ως μία από τις πιο εμβληματικές πολιτικές προσωπικότητες της Ελλάδας.

²¹⁰ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 207 και Ν. Παπαδάκης, *ό. π.*, σ. 49

Επίλογος

Ο Ελευθέριος αναμφισβήτητα υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της Ελλάδας. Ήταν ένας άνθρωπος της δράσης ο οποίος διαμόρφωσε μόνος του τη μοίρα του. Σε αυτό συνέβαλε σίγουρα το οικογενειακό του περιβάλλον, μα κυρίως ο πατέρας του, ο Κυριάκος Βενιζέλος.

Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ζωής του έμαθε να ζει σε ένα ταραχώδες περιβάλλον. Οι αλλεπάλληλες επαναστάσεις, η τεταμένη ατμόσφαιρα στο νησί της Κρήτης, οι εξορίες και η προσφυγιά, είναι γεγονότα που στιγμάτισαν τον Ελευθέριο. Δύο ετών ήταν όταν δοκίμασε για πρώτη φορά την πικρή γεύση της εξορίας²¹¹.

Ο Ελευθέριος δεν έζησε μια ανέμελη παιδική ηλικία. Από μικρός έπρεπε να ανταπεξέλθει στις υψηλές προσδοκίες του αυταρχικού πατέρα, ο οποίος φαινόταν να είχε ήδη σχεδιάσει το επαγγελματικό μέλλον του παιδιού του. Ο Κυριάκος ονειρευόταν για τον γιο του να ακολουθήσει το επάγγελμά του, δηλαδή έμπορος. Ένα μέλλον μακριά από αναταραχές κι ανασφάλεια -κάτι που είχε βιώσει αυτός πολλές φορές- στο οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει οικονομικός στυλοβάτης της οικογένειας, μιας και ο Ελευθέριος ήταν ο μόνος που μπορούσε να το κάνει, όταν ο πατέρας του θα αποβίωνε²¹².

Έτσι ο Κυριάκος, ο μεγάλος πατέρας ενός σπουδαίου ανδρός, όπως αποδεικνύεται, προσπαθεί να εφοδιάσει τον γιο του με τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες προκειμένου να μπορεί μελλοντικά να τον διαδεχθεί στο οικογενειακό εμπορικό κατάστημα²¹³.

Ο Ελευθέριος κατά τη διάρκεια των μαθητικών του χρόνων σημειώνει υψηλές σχολικές επιδόσεις. Ξεχωρίζει για την ευφυΐα του, την ηγετική προσωπικότητά του, τη διαγωγή του και τις πολλές γνώσεις που κατέχει. Ο πατέρας του, σταθερός συμπαραστάτης και καθοδηγητής του γνωστικού ταξιδιού του γιου του, δεν παραλείπει ποτέ να τον συμβουλεύει, να τον διορθώνει, να τον επικροτεί και να τον συγχαίρει για τις σχολικές επιδόσεις του²¹⁴.

Ο Ελευθέριος ωστόσο φαίνεται να συνειδητοποιεί πως τα σχέδια του πατέρα δεν τον ευχαριστούν, μα τον πνίγουν, όπως είχε πει ο ίδιος σε παιδική ηλικία²¹⁵. Ο

²¹¹ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, τ. 2, σ. 1114

²¹² Γ. Μουρέλλος, *Βενιζέλος οι αγάπες του, οι χαρές του, οι οδύνες του*, Αθήνα 1964, σ. 34-35

²¹³ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 46-47

²¹⁴ Ν. Τωμαδάκης, *Ο Βενιζέλος έφηβος*, Αθήνα 1964, σ.123-156

²¹⁵ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 47

αυταρχικός Κυριάκος όμως εμμένει στα αρχικά σχέδιά του κι αποφασίζει να μην στείλει τον Ελευθέριο για σπουδές και τον υποχρεώνει να εργάζεται στο οικογενειακό κατάστημα²¹⁶. Μετά από δεκαέξι μήνες ο Κυριάκος πείθεται να επιτρέψει στον Ελευθέριο να σπουδάσει Νομικά.

Η καθυστέρηση του Ελευθέριου να σπουδάσει ίσως υπήρξε τροχοπέδη για τον ίδιο μα και για την Ελλάδα, όπως επισημαίνει ο Κυριάκος Μητσοτάκης στο πόνημά του. Συγκεκριμένα ο Μητσοτάκης υποθέτει πως: «*Αν απ' την αρχή, ο πατέρας έστρεφε το γιό προς την επιστήμη ή την πολιτική ή το στρατιωτικό στάδιο, ίσως να βρισκόμαστε μπρός σ' ένα δεύτερο Ναπολέοντα στο Βαλκανικό χώρο. ... είχε ένα έμφυτο στρατηγικό δαιμόνιο ...*»²¹⁷.

Η μεγάλη απόφαση πάρθηκε κι ο Ελευθέριος ξεκίνησε τις σπουδές το 1881. Από νωρίς διαφαίνεται η ροπή του προς την ενασχόληση με την πολιτική σκηνή. Εκπροσωπεί τους Κρήτες φοιτητές σε διάλογό του με τον Chamberlain και εντυπωσιάζει τους πάντες με τον χειμαρρώδη λόγο του²¹⁸. Από φοιτητής κιόλας αρχίζει να επισημαίνει και να αντιλαμβάνεται πλήρως την σημασία των διεθνών ανακατατάξεων, κάτι που θα τον βοηθήσει στην μετέπειτα πορεία του²¹⁹.

Επιστρέφει ξαφνικά στην Κρήτη λόγω του θανάτου του πατέρα του κι αναλαμβάνει την οικογενειακή επιχείρηση ενώ παράλληλα συνεχίζει τις σπουδές εξ αποστάσεως. Αν και το διάστημα αυτό τον καθυστέρησε, η ενασχόλησή του με το επάγγελμα του εμπόρου τον εξάσκησε στην πειθώ. Όπως επισημαίνει ο Μουρέλλος, ο Ελευθέριος στην μετέπειτα πολιτική του πορεία αντιμετώπιζε τους ανθρώπους σαν πελάτες της οικογενειακής επιχείρησης. Όπως ποτέ δεν άφησε να φύγει κάποιος με άδεια χέρια από το μαγαζί, έτσι κατάφερνε να κάνει φίλους και εχθρούς να ενστερνίζονται τις απόψεις του²²⁰.

Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, αφού τακτοποιεί τις οικογενειακές υποχρεώσεις, επιστρέφει στην Αθήνα και ολοκληρώνει επιτυχώς τις τελικές εξετάσεις της Νομικής²²¹.

²¹⁶ Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 2001, σ. 147-156

²¹⁷ Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα, 1972, σ. 10

²¹⁸ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 163-168

²¹⁹ Κ. Σβολόπουλος, *Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος για το έργο και τη δράση εννέα πολιτικών ανδρών Ρήγας Υψηλάντης Καποδίστριας Μαυροκορδάτος Τρικούπης Βενιζέλος Μεταξάς Κανελλόπουλος Καραμανλής*, Αθήνα, 2015, σ. 143

²²⁰ Γ. Μουρέλλος, *ό. π.*, σ. 54

²²¹ Λ. Μακράκη, *ό. π.*, σ. 169-173

Το 1887 τον βρίσκει πτυχιούχο της Νομικής στην Κρήτη. Μέσα στο διάστημα του 1887 έως το 1889 η ζωή του αλλάζει κι επίσημα ένας νέος δρόμος ανοίγεται. Γνωρίζει και αρραβωνιάζεται την πρώτη του σύζυγο, τη Μαρία Κατελούζου, ανοίγει το δικό του δικηγορικό γραφείο και αναλαμβάνει συντάκτης και αρθρογράφος στην φιλελεύθερη εφημερίδα *Λευκά Όρη*. Εκφράζεται πια με πολιτική χροιά στην εφημερίδα, ώστε το 1889 εισέρχεται στην πολιτική κονίστρα της Ελλάδος, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Σβολόπουλος²²². Συμμετέχει στις εκλογές της περιφέρειάς του και καταφέρνει να εκλεγεί²²³.

«Ο Βενιζέλος πέτυχε χάρη στην οξύτατη πολιτική διαίθησή του να συμβάλει στην επούλωση των ανοιχτών πληγών του παρελθόντος και στη βαθμιαία ανόρθωση του ελληνισμού»²²⁴.

²²² Κ. Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 144

²²³ Λ Μακράκη, *ό. π.*, σ. 173-208

²²⁴ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος Επίτομη–Συνθετική Από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη Σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Αθήνα 2005, σ. 369

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Εφημερίδες

Ακρόπολις, αρ. φ. 1570, 3.11.1886

Ακρόπολις, αρ. φ. 1597, 31.10.1886

ΓΑΚ, *Ιστορικό Αρχείο Κρήτης*, Αρχείο Εφημερίδων Χανίων, φάκ. 1889

Εστία, αρ. φ. 6442, 13.1.1912

Νέα Εφημερίς, αρ. φ. 17, 17.1.1887

Νέα Εφημερίς, αρ. φ. 309, 5.11.1886

Πατρίς, αρ. φ. 6487, 14.1.1912

Πατρίς, αρ. φ. 6530, 27.2.1912

2. Οπτικοακουστικά μέσα – Ντοκυμανταίρ

«Γνωρίζοντας την ιστορία μας: Ελευθέριος Βενιζέλος», στην ιστοσελίδα: *Σκαϊ 100.3 Fm*, 06.02.2020, διαθέσιμο στο: <http://podcast.skai.gr/series/eleytherios-venizelos/>, ημερομηνία προσπέλασης 13.4.2021

«Εκπομπές που αγάπησα – Ελευθέριος Βενιζέλος», στην ιστοσελίδα: *ΕρτΑρχείο*, διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/72889/>, ημερομηνία προσπέλασης 9.4.2021

«Η βιογραφία του αιώνα – Ελευθέριος Βενιζέλος», στην ιστοσελίδα: *Ertflix*, διαθέσιμο στο: <https://www.ertflix.gr/ert3/i-viografia-toy-aiona-eleytherios-venizelos/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

Μεγάλοι Έλληνες, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στην ιστοσελίδα: *skaitv*, 28.04.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.skaitv.gr/episode/enimerosi/megaloi-ellines/2019-04-28-05>, ημερομηνία προσπέλασης 12.4.2021

3. Διαδικτυακές πηγές

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», διαθέσιμο στο: <https://www.venizelos-foundation.gr/el/>, ημερομηνία προσπέλασης 9.4.2021

B. Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία της Ελλάδος Επίτομη-Συνθετική Από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη Σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Αθήνα 2005

Βερέμης Θ., «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Μεγάλοι Έλληνες*, Αθήνα 2009, τ. 8

Γύπαρης Π. *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο μέγας δημιουργός*, Αθήνα 1955

Δέλτα Π., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία* (Επιμ. Π. Α. Ζάννας), Αθήνα 1978

Δημητρακόπουλος Ο., «Δύο οθωμανικά έγγραφα για τον πατέρα του Βενιζέλου», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, (Επιμ. Ο. Δημητρακόπουλος) Αθήνα 1980, σ. 701-711

Δρακάκης Α., *Τ' άγνωστα χρόνια Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Σύρο*, Αθήνα 1985

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα*, Χανιά 2003

Ελευθέριος Βενιζέλος-Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές (2014)

Ηλιάκης Ι., *Ο Βενιζέλος ως δημοσιογράφος*, Αθήνα 1932

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 13-15 (1977-1978)

Καρολίδης Π., «Από την ένωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 19 (1993)

Μακράκη Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910 Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 2001

Μανωλικάκης Γ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Η άγνωστη ζωή του*, Αθήνα 1985

Μητσοτάκη Ζ., *Ο δημοσιογράφος Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα 1992

Μητσοτάκης Κ., *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972

Μουρέλλος Γ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1934 τ. 3

Μουρέλλος Γ., *Αγάπησε ποτέ;*, Ηράκλειο 1936

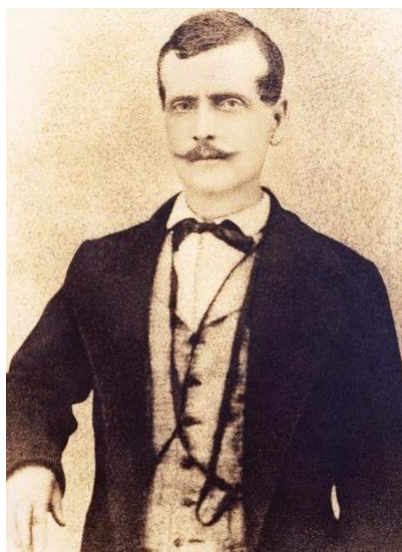
Μουρέλλος Γ., *Βενιζέλος οι αγάπες του, οι χαρές του, οι οδύνες του*, Αθήνα 1964

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του (2005)

Παπαδάκης Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο άνθρωπος, ο ηγέτης: Τα χρόνια της Κρήτης (1864-1910)*, Αθήνα 2017, τ. 1

- Παπαδάκης Ν., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Αθήνα 2018, 2 τ.
- Παπαντωνάκης Γ., *Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1929, τ. 1
- Πουρναράς Δ., *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα 1959, τ. 1-4
- Προυκάκης Χ., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος Οι Οικογενειακές του Ρίζες Η Ζωή του στην Κρήτη (1864-1910)*, Αθήνα 2002
- Σβολόπουλος Κ., *Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος για το έργο και τη δράση εννέα πολιτικών ανδρών: Ρήγας Υψηλάντης Καποδίστριας Μαυροκορδάτος Τρικούπης Βενιζέλος Μεταξάς Κανελλόπουλος Καραμανλής*, Αθήνα 2015, τ. 1-2
- Στεφάνου Σ., *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά*, Αθήνα 1975
- Στεφάνου Σ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, πλαστοουργός Ιστορίας*, Αθήνα 1977
- Τωμαδάκης Ν., *Ο Βενιζέλος έφηβος*, Αθήνα 1964
- Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001
- Χρήστου Θ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή (1909-1910)», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11 (2006), σ. 444-483
- Chester S. B., *Life of Venizelos*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1921
- Dakin D., *The unification of Greece, 1770-1923*, Λονδίνο 1972
- Gibbons H. A., *Βενιζέλος Μια βιογραφία 1864–1920*, Αθήνα 2004

Παράρτημα

Εικόνα 1 & 2: Οι γονείς του Ελευθέριου, Κυριάκος Βενιζέλος και Στυλιανή Πλουμιδάκη

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» στην ιστοσελίδα: [venizelos-foundation](https://www.venizelos-foundation.gr/el/eleftherios-venizelos-2/fotografiko-lefkoma/), διαθέσιμο στο: <https://www.venizelos-foundation.gr/el/eleftherios-venizelos-2/fotografiko-lefkoma/>, ημερομηνία προσπέλασης 2.5.2021

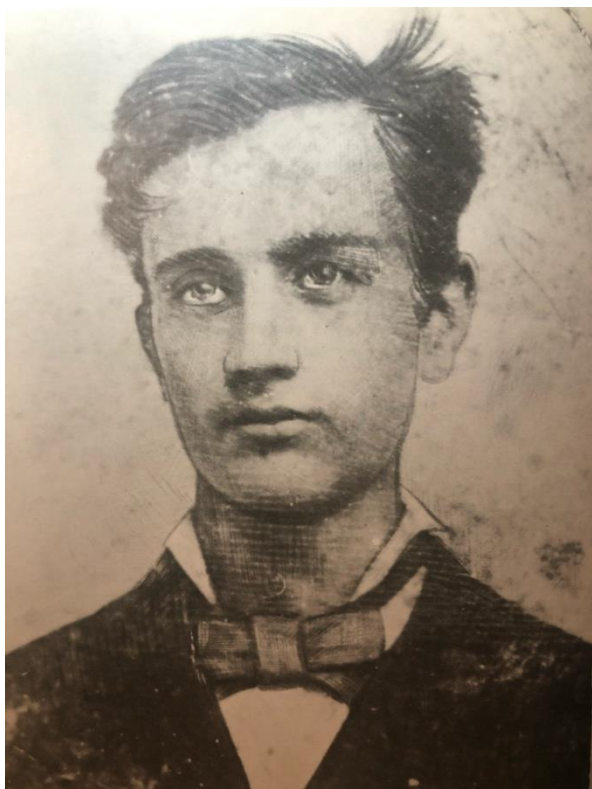
Εικόνα 3: Ο Ελευθέριος μαθητής στην Σχολή Αντωνιάδου

Πηγή: Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972, σ. 33

Εικόνα 4: Ο Ελευθέριος με συμμαθητές στην Αθήνα

Πηγή: Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972, σ. 65

Εικόνα 5: Ο Ελευθέριος μαθητής στην Σχολή Αντωνιάδου

Πηγή: Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972, σ. 2

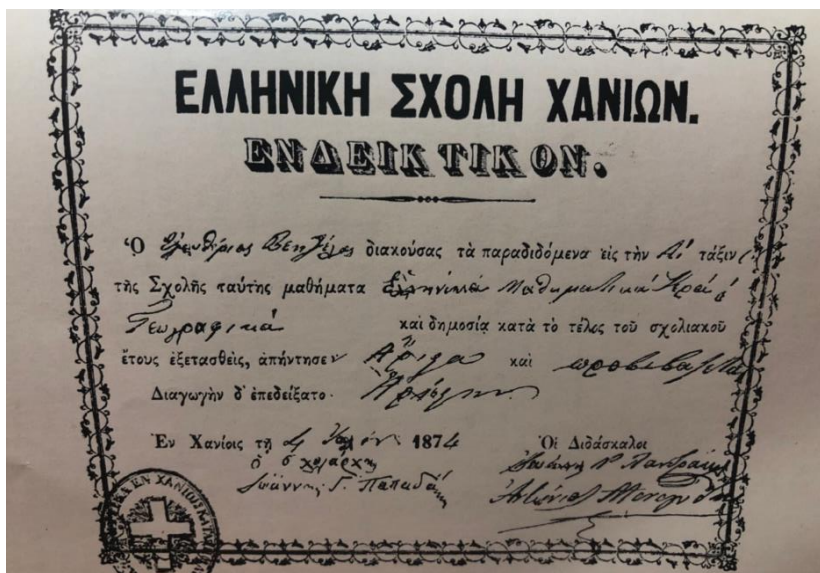
Εικόνα 6: Ο Ελευθέριος δικηγόρος

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» στην ιστοσελίδα: venizelos-foundation, διαθέσιμο στο: <https://www.venizelos-foundation.gr/el/eleftherios-venizelos-2/fotografiko-lefkoma/>, ημερομηνία προσπέλασης 2.5.2021

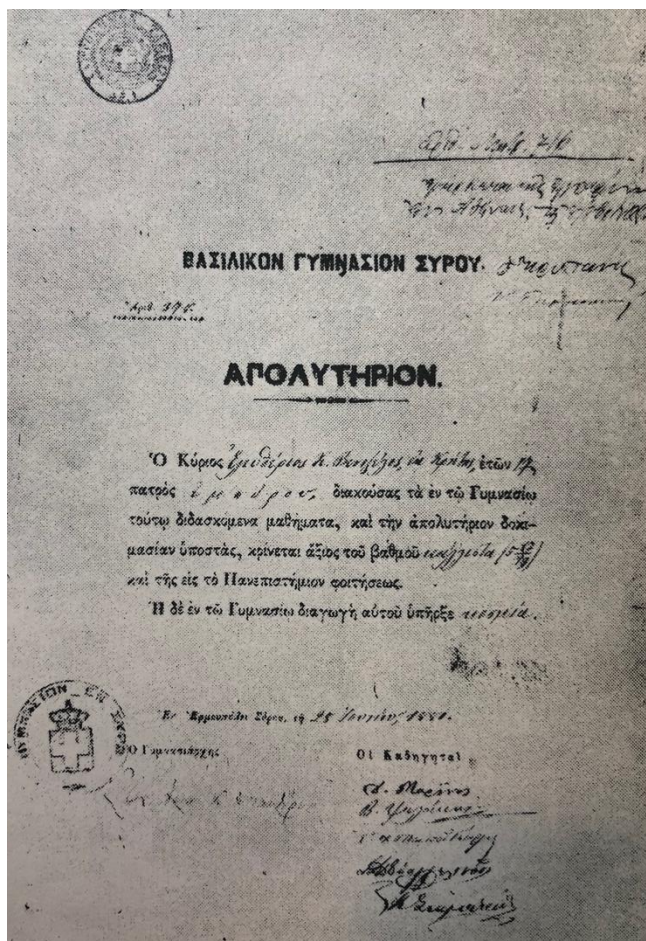
Εικόνα 7: Η Μαρία Κατελούζου

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» στην ιστοσελίδα: venizelos-foundation, διαθέσιμο στο: <https://www.venizelos-foundation.gr/el/eleftherios-venizelos-2/fotografiko-lefkoma/>, ημερομηνία προσπέλασης 2.5.2021

Εικόνα 8: Το ενδεικτικό της Α΄τάξης

Πηγή: Ν. Τωμαδάκης, *Ο Βενιζέλος Έφηβος*, Αθήνα 1964, σ. 97

Εικόνα 9: Το απολυτήριο του Ελευθέριου από το Γυμνάσιο Σύρου

Πηγή: Κ. Μητσοτάκης, *Τα μικρά χρόνια ενός μεγάλου*, Αθήνα 1972, σ. 64

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή δοκιμάζει να αποτυπώσει την πορεία του -κορυφαίου πολιτικού- Ελευθέριου Βενιζέλου μέχρι την ενηλικίωση και την είσοδό του στην πολιτική σκηνή. Αναφέρονται συνοπτικά οι σχετικές, με την καταγωγή αυτού και των προγόνων του, εκδοχές ενώ επισημαίνονται οι πιθανές ιστορικές ανακρίβειες όπως αξιολογούνται από αρχειακό υλικό εποχής. Από την γέννηση στις Μουρνιές, την μοναχική μαθητική ζωή σε Ερμούπολη και Αθήνα, την επαγγελματική του ενασχόληση με το εμπόριο, στην εν συνεχεία επιστροφή στην Κρήτη και την έναρξη της ιδιώτευσής του ως νομικός, ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξε αναμφισβήτητα χαρισματικός, ευφυής και ύψιστο παράδειγμα πολιτικού ανδρός.